

Літературна
Бібліотека

МАРІЯ ЦУКАНОВА

БУЗКОВИЙ

ЦВІТ

видавництво
Миколи Денисюка

ц.

5

БУЗКОВИЙ ЦВІТ

Літературна Бібліотека ч. 5.

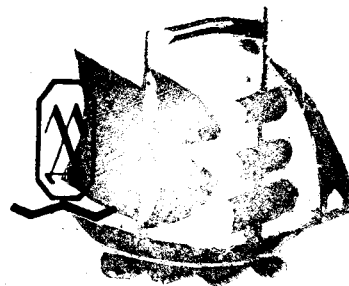

МАРІЯ ЦУКАНОВА

БУЗКОВИЙ ЦВІТ

*Проект зі збереження
інтелектуальної спадщини
української еміграції*

bohuslavskyj@i.ua

М. Цуканова.

Видавництво Миколи Денисюка

Буенос Айрес

1951

Всі права застережені.

Обкладинка роботи Б. Крюкова.

Тираж 2.000 примірників.

Друкарня — “Champion”, J. V. Gonzalez 2375
Buenos Aires

ТВОРЧИСТЬ МАРІЇ ЦУКАНОВОЇ

Перед нами п'ять оповідань Марії Цуканової, письменниці, що виявила свій літературний талант і витончений мистецький смак, тільки опинившись, внаслідок воєнних подій, поза межами советської в'язниці народів.

Тільки поза межами морального пригнічення та безупинного терору, що не дозволяють нікому мати вільну думку й незалежне духове життя, змогла розвинути творчість нашої авторки. За кілька років перебування на еміграції Марія Цуканова має вже помітний доробок. Окрім п'яти вміщених тут оповідань, має вона видруковану більшу повість “Їх таємниця” (“Українське Видавництво” у Львові, 1944), театральну п'єсу “Проліски”, що йшла з великим успіхом у львівському Літературно-Мистецькому Клубі і в театрах Дрогобича, Турки та інших, уривок з роману “Проба”, що друкувався в “Літаврах” за рік 1947; оповідання “Втіха”, фантастичну повість “На грані двох світів”, що друкувалася в “Порогах”, теж за р. 1950.

Вся ця творчість позначається небуденними у нас прикметами шляхетної гуманності, моральної чистоти, ідейного напруження та високої духової культури, що вміє заторк-

їнути найглибші струни людських кращих почувань.

У кого не зворушиться серце, читаючи, наприклад, “Ельфа”, цей художній твір мистецького проникнення в людські душі, в якому так ніжно змальовано духову красу дівочої, майже дитячої поетичної душі, яка відроджує до світла й ніжності і душу українського “остовця”-юнака, вивезеного з батьківщини на рабську працю до Німеччини, що вже віддався був злобі й ненависті?

У кого не зворухнеться почуття пошани й захоплення перед героїчною великодушністю та саможертвенністю дівчини в “Шоколяді”, що, перемагаючи голод, віддає меншому братові свою частину їжі, а потім жертвує вимріяну здобуту шоколяду знесиленому втікачеві з німецького полону, щоб тільки зміг він дійти до першої хати і там порятуватися?

Хто пережив голод, знає, що означає таке героїство та ще й у дітей!

Але Цуканова над цим не спинається. Не ставить ніяких окличників. Вона їх не любить, вона знаходить інший спосіб, щоб оточити своїх героїв сяйвом апотеози:

“Дівчина і хлопчик взялися за руки і пішли вперед. Поволі, віддаляючись, їхні постаті зменшувались, обгортались фіялковим серпанком простору і, врешті, зникли за лісом”.

“Навколо розлився безмежний простір і

спокій, ніби все, що жило на землі, спочило, і боротьба, і страждання.

“На небі загорілася перша зірка”.

І читач мимоволі відчуває, що ця перша зірка — це не просто собі зірка, що сповіщає вечір, але зірка, що сповіщає кращий надземний світ, на який заслуговують такі душі, як жертвенні й великодушні хлопчик і дівчинка.

У Цуканової, зрештою, дуже часто наша звичайна сіра щоденна дійсність переміщується в чарівний спосіб і з якоюсь іншою, вищою, надземною дійсністю, і то так мистецьки, що часто саме цей надземний вищий світ видається найбільш реальним. У цьому відношенні особливо характерна повість “На грані двох світів”. Але і серед цих п’яти оповідань, що ми тут розглядаємо, оповідання “Ельф” часто примушує нас забувати про межі двох світів, відчуючи їх однаково реальними.

Герої й героїні творів М. Цуканової відзначаються тонкою інтелігентною духовістю, великою сердечною чуйністю та вразливістю, що дуже часто ще й підкреслюється їхньою приналежністю до світу мистців, музик. Тут особливо треба відмітити оповідання “Бузковий цвіт”, що дає назву всій збірці. Бачимо тут описи життя в консерваторії, що зраджують, очевидно, автобіографічні риси, — не дурно ж, і сама наша авторка — також скінчила консерваторію по клясу піаніно. Автобіографічну риску ми бачимо і в тому, що ге-

роїня оповідання, п'яністка, опинившись у крайніх злиднях, спочатку як жінка, а потім удова політичного в'язня, не знаходячи ніякої посади, розмальовує килими і продає їх на базарі. Але головну увагу в оповіданні присвячено славнозвісному скрипалеві, який, змуджений своїми успіхами й славою та багатством, нараз віднаходить знову ціль у житті і розцвітає душею й серцем, повертаючись до перводжерел свого музичного натхнення і любови. Він, що віддавна вже перестав компонувати й імпровізувати, бо вже не знаходив потрібної гармонії в висхлому серці, на просьбу втраченої й знову віднайденної любові жінки: "Давай-те своє... українське... як колись... пригадуєте?" — несподівано віднаходить у собі всю силу натхнення.

Музичний світ знаходимо ми і в романі "Проба", де виступає перед нами бідна, але незвичайно талановита українська дівчина з прегарним великим голосом і великим музичним хистом, яким вражає журі опери. Знаходимо, почасти, цей музичний світ і в повісті "На грані двох світів", де роллю визначного скрипала відіграє сам наслідний принц. Знаходимо його навіть у "Шовковій Рукавичці", де мимовільно-фатальну роллю відіграє дон-жуаністичний тенор...

І, хоч нема музик в оповіданнях "Ельф" і "Шоколяда", але й їх герої могли б бути легко музикантами, — стільки в їхніх душах чисто-

мистецької чуйности та вразливости. Це все — живі душі, що вібрують при кожному дотикові часто жорстокої дійсности.

Але й до цієї жорстокої дійсности наша авторка займає окреме, характерне для неї, становище. Не знайдемо ми в її творах ані брутальних, модних тепер, ніби реалістичних, сцен вибуху в людині звірячих інстинктів; ані описів легкої моралі, що в деяких авторів переходить у замилювання розпустою; ані теж модної останніми часами проповіді ненависти до ворога і помсти над ним; ані навіть закликів до змагу з ним, — це все органічно чуже нашій авторці, що намагається перенести свого читача в царство духової краси, де людина шукає вічної правди і намагається підноситися до найвищих сфер космічної гармонії, де літають прозорі ельфи і де "цвітуть квіти великі і яскраві, як сонце; де немає зла, несправедливости, неволі..." ("Ельф").

Дарма, що М. Цуканова виросла й виховалась у підсоветській, під'яремній Україні, в оточенні, де, як оповідає герой її оповідання "Шовкова Рукавичка", — "треба було рахувати лише на власні сили", а це "робило нас властолюбними, надто впевненими в своїх силах. Матеріалістичне вчення і, як наслідок його, атеїзм, лише поглибили ці риси. Ми ні в що не вірили, не визнавали ніяких моральних законів..."

Марія Цуканова цьому оточенню не тіль-

ки не піддалася, не тільки пронесла через нього незайману свою віру в вищу моральну правду, але й виплекала в собі переконання, що в нашій жорстокій дійсності наші власні сили можуть щось значити лише тоді, коли ми погоджуємо їх із вищою моральною правдою, коли ми коримося Вищою Мудрою Силою, що керує всім законом буття.

Цей філософський, — сказати б, підсвідомо релігійний, — підхід до життя освітлює всю відому нам творчість Марії Цуканової. І в світлі цієї гуманної філософії твори її набирають особливої теплоти й емоційної сили.

Дійсність, що нас оточує, рідко нас зворушує. Надто ми до неї звикаємо, і дивимося на неї надто байдужими й холодними очима, намагаючись пройти повз неї якнайскорше...

Творчість таких письменників, як Марія Цуканова, себто творчість справжніх письменників, що несуть у собі іскру Божу, полягає власне в тому, щоб ту холодну, ніби мертву дійсність оживити, зробити її цікавою, надати їй тепла і барви. Те, що оповідає нам Цуканова, всі ми, більш-менш, знаємо, всі ми, більш-менш, бачили, — теми її оповідань не виходять поза межі знаної нам дійсності. Але вона освітлює цю дійсність своїм, тільки їй властивим світлом живої симпатії й любови, світлом тепла і людяної шляхетности духа, і тим підносить її в якусь вищу площину і збагачує її, поширює обрії нашої свідомости, на-

шого розуміння глибин людської душі і світу, в якому ми знайшлися.

Тим то оповідання Марії Цуканової нас зворушують і підносять.

В кожній творчості є щось від магії, і власне на ту магію творчости багаті твори Цуканової.

Згадкою про магію творчости закінчує вона й свій прегарний нарис “Бузковий цвіт”:

“А на столі розкішні блакитно-фіялкові квіти бузкового цвіту купались у промінні весняного сонця, розповідаючи про те невмируще, безмежне, що горе робить радістю, а смерть — безсмертям, і посміхались лагідно і ніжно...”

Цією прегарною поетичною згадкою можемо й ми закінчити наш короткий нарис творчости Марії Цуканової.

Євген Онацький

Е л ь ф

Вона змалку відрізнялась від дітей свого села. Це, звичайно, було тому, що її батькові забажалося взяти собі за дружину чужинку. Хлопцем він їздив у далеку країну на схід і приїхав звідти одружений. Батьки його були дуже невдоволені. Господарським, працьовитим бюргерам зовсім не імпонувала тендітна смуглява жінка, яка замість того, щоб їсти і господарювати, любила сидіти склавши руки і дивитись на схід, хоча там нічого не було видно. Чужинка знала якісь чари, і великий, червонолиций Генріх був перед нею маленьким і покірливим, мов ягнятко.

Проте, стара мати все простила своїй невістці, коли та народила Ельзу. В Ельзи були, як у Генріха, блакитні очі і ясне волосся. Мати цілком широко і ретельно ходила після пологів за хворою невісткою, але та не хотіла одужувати і врешті померла. Перед смертю вона попрохала відчинити вікно і все дивилася на схід...

Після того Генріх так і не одружився, хоча батьки не раз умовляли його, а найкращі і заможні дівчата поглядали на нього прихильно. Але Генріх у вільні від роботи хвилини знав лише один шлях — на цвинтар, де сидів довго, спершись ліктями на коліна, і дивився, як маленька Ельза грається квітками.

Коли Генріха взяли на війну, Ельзі було десять років. Старі господарювали сяк-так, до-

ки старий не помер, тягаючи на плечах сіно. Господарство мало зовсім занепасти, але фюрер на допомогу почав гнати зі сходу людей. Це були обшарпані, зморені і залякані істоти, і заможні, відгодовані фермери дивилися на них з погордою. Адже фюрер не дарма почепив їм на грудях знак "ост", що означало, як у стародавні часи, — раб, тобто істота нижча. Можна було змушувати їх робити скільки завгодно, навіть у свята, а годувати лише настільки, щоб мали сили працювати. Пані Штерн, бабуся Ельзи, не була скаречною, і свого нового робітника годувала добре, але то був уже літній чоловік, який не міг упоратись за двох колишніх господарів, і тому пані Штерн звернулася до бюргермайстра з проханням дати ще одного. Але робочої сили на той час не було, проте, бюргермайстер обіцяв поклопотатись, бо був колишнім приятелем старого Штерна. І дійсно, за якийсь тиждень привів хлопця, високого, худого, обшарпаного, зі знаком "ост" на грудях.

Познайомивши господиню з робітником, бюргермайстер попередив, що хлопець небезпечний, взято його з концентраційного табору, куди він потрапив за втечу з роботи, і тому радив бути обережною, класти спати лише в кошарі, а до хати ліпше не пускати. Надалі, зробивши хлопцеві суворе попередження, ще, коли господиня поскаржиться на нього, він отримає добрих кілька десятків палиць, бюргермайстер пішов.

Пані Штерн, підозріло оглядаючи свого нового робітника, запросила його до кухні і покищо дала їсти. Коли б був живий її старий, він би дав собі раду з усяким, але що могла зробити вона, стара жінка? Проте, пані Штерн покладалася на бюргермайстра, який був її дорадником.

А новий робітник таки виглядав досить непевно. Цьому, можливо, значно сприяло неголене чорне волосся, що вкривало, мов шерсть, худі запалі щоки, з випнутими вилицями, таке ж чорне, густе волосся неохайними пасмами падало на чоло, і посеред цієї буйної рослинності різко виступав тонкий кістястий ніс, а з-під волохатих брів виблискували темні запалі очі. Навіть Ельза, що в цей час допомагала бабусі на кухні, видко, злякалась. Вона вражено випросталась і весь час, поки хлопець їв, не зводила з нього зляканих очей. Але надалі вона замислилась і посмутнішала, а коли хлопець випорожнив миску, нахилилася до бабусі і прошепотіла, щоб та дала ще.

Він, звичайно, був голодний, бо хапав їжу пожадливо і його волохата рука з довгими кістястими пальцями, що тримала ложку, тремтіла. Проте, їжа мало задовольнила його. Наївшись, він дивився так само вовком, і на всі питання господині або мовчав, або відповідав хрипко, уривчисто, хоча вимовляв по-німецьки досить добре. Не подякувавши господині за

вечерю, як то годилося б, він завалився в кошарі на сіно і проспав мертвим сном до ранку.

Другого дня на роботі хлопець не показав себе ані спритним, ані дорадним. Треба було загноїти лощину на схилі гори, і старий робітник, якому справді була ця робота зтяжка, бо гній доводилося носити на собі, все ж випередив молодшого, який працював аж надто спроквола. Він брав на вила вдвічі меншу купу і рухався зовсім помалу. Коли ж господиня зауважила, що з такою роботою далеко не підеш, хлопець зробив вигляд, що не розуміє її.

Те саме було і з іншою роботою. Хлопець більше удавав, що працює і, здається, намовляв і старшого робітника, бо і той почав робити абияк. Не раз пані Штерн збиралася піти поскаржитись бюргермайстрові, але її спиняв острах. Якось у розмові з сусідкою Фішером, вона висловила жаль на нового робітника, і добрий сусіда вирішив провчити ледащого. Він підійшов до хлопця, який щойно повернувся з поля, і замахнувся на нього своїм дебелим кулаком. Але треба було бачити, що сталося з тим хлопцем! Він увесь наїжився, як справжній хижак, і так міцно стис зап'ястя піднятої руки, що Фішер лише вилаявся і вже більше не втручався. А пані Штерн по ночах довго переслідували ті темні, повні лютої ненависти очі хлопця, що горіли, мов у голодного вовка. Не раз вона прокидалася спітніла від жаху і, встаючи, перевіряла засуви на дверях.

Ні, ліпше було його не чіпати! Бог дасть, восени роботи скінчаться, і можна буде повернути його до того місця, звідки взято. І господиня не скаржилась бюргермайстрові. Але, коли одного разу вона полізла до комори, де зберегалось зерно, її охопив справжній гнів. Зерно було облите поміями і майже цілковито попріло. (Добре ще, що було його не багато). Це міг зробити ніхто інший, як тільки той недобрий хлопець! Пані Штерн уперше розкричалася на робітника. Але замість того, щоб зніжковіти, знаючи свою провину, і злякатись, він лише нахабно зіщулив свої вовчі очі і показав у злій усмішці вибитий зуб. Він глузував з неї, удаючи, що не розуміє її. Але це вже було занадто! Пані Штерн випросталась і попрямувала до кімнати, щоб одягти шаль і піти до бюргермайстра, але тут на перешкоді стала Ельза... Ця неможлива дівчинка охопила шию бабусі руками і так почала благати не скаржитись бюргемайстрові, що пані Штерн нічого не лишалось, як скинути свою шаль і залишитись дома.

Ельза вдачею, безперечно, пішла в матір і вміла лагідність і слухняність поєднати зі страшною упертістю. Пані Штерн це надто добре знала, але треба було розуміти, що в цій дівчинці була єдина мета її існування, і бабусі навіть недоліки внучки здавалися милими.

І раптом з хлопцем щось сталося. Почалося з того, що очі йому перестали виблискува-

ти з-під брів, замість того в них з'явився вираз задуми і допитливости. Ніби хлопець хотів щось спитати, але не наважувався. Пані Штерн не раз ловила на собі цей допитливий погляд, але доки вона встигала спитати, що йому треба, хлопець відходив геть. Також почав він уважніше ставитись до роботи і несподівано виявив, що з доброї волі з нього був би не поганий робітник. Пані Штерн не лишилася в боргу і подарувала йому старий одяг небіжчика Штерна. І, коли хлопець в неділю поголив своє підборіддя і одяг костюм, пані Штерн несподівано виявила, що хлопець зовсім не виглядає таким страшним волоцюгою, як це здавалось перше. Він трохи поправився, щоки йому вже не були затягнуті всередину, а мали вигляд, як у звичайної, трохи худорлявої, людини, і зубів він уже не стискав так уперто, ніби хотів зламати собі щелепи. Цю зміну пані Штерн взяла за рахунок свого господарського вміння поводитись з наймитами, але на цей раз вона помилилася.

Коли б пані Штерн уміла спостерігати, вона б виявила, що в цій історії не абияку роллю відіграла саме її внучка Ельза. Але пані Штерн занадто була завалена господарськими справами, до того ж всілякі тонкі відтінки переживань мало б знайшли відгуків в її спокійній душі селянки, коло інтересів якої обмежувалось господарством, одягом та недільним відпочинком. Коли ж до цього додати роки...

Ах, роки, роки... Легко сказати прожити шістдесят років! І хоча пані Штерн виглядала ще досить міцною і бадьорою, але ніхто не знав, як увечері боліли їй ноги і попереки. І ця дрімота, що охоплювала підчас відпочинку... Ельзі, звичайно, смішно, коли бабуся ввечері, тримаючи ложку в руках, схиляє голову і починає злегка хропіти, але колись і сама пані Штерн сміялася зі своєї бабусі...

Отже, пані Штерн було не до спостережень, і коли вона помічала, що Ельза трохи повеселішала і часом охоче допомагає бабусі в господарстві, то це лише тішило стару, і вона те відносила за рахунок апетиту, який в Ельзі з деякого часу значно поліпшився.

Взагалі Ельза спричинялася до постійної турботи пані Штерн. Худенька, хвороблива дівчинка зовсім не скидалася на своїх подруг, здорових, червонолицих дівчаток. У цьому, звичайно, була провина Генріха, який узяв собі за дружину міську дівчину, а до того чужинку. Рід Штернів завжди був здоровий і міцний. Але все те не заважало пані Штерн безмежно любити онучку і вважати її за найкращу з дітей, тим більше, що Ельза вчилася добре і в школі далеко випередила своїх товаришок. Турбувала лише пані Штерн її відлюдність. Замість того, щоб бавитись з дітьми, Ельза забивалась у закуток і сиділа там спершись ліктями на коліна та дивлячись десь за хмари. А коли бабуся питала, куди вона дивиться

і що там цікавого, Ельза відповідала, що розповідає собі казки. Навіть у ляльки вона бавилась не так, як усі дівчатка, і коли інші варили обід з піску в маленьких глечиках або вбирали своїх ляльок і колисали їх, як це робили їхні мами, Ельза, видно, нудьгувала, врешті відходила геть і, сівши десь окремо, вигадувала всілякі історії, в яких ляльки були дієвими особами.

Пані Штерн не розуміла внучки, всі її примхи відносила за рахунок слабкого стану здоров'я і намагалася напихати внучку їжею. Проте, це мало допомагало, і дівчинка лишилася такою ж дивною.

На той час, коли до оселі прийшов новий робітник, Ельзі минув дванадцятий рік. Була вона нескладна, як більшість дівчаток-підлітків, щупленька, з трохи завеликою головою, яка видавалася занадто тяжкою для тоненької, завжди витягнутої вперед шийки, з двома білявими, туго заплетеними косицями, що обрамовували худеньке, злегка вкрите ластовинням личко, на якому виглядали занадто великими округлі блакитні очі, що завжди дивилися зачудовано і здивовано, ніби те, що бачили навколо, було цілком несподіване і дивне.

Новий робітник спочатку не звернув ніякої уваги на Ельзу, та й вона теж ніби уникала його і намагалася не попадатись на очі. Але з деякого часу, коли хлопець почав приглядатись до мешканців будинку, зір його спинився

на Ельзі. До цього спричинилося одне дивне явище.

Повернувшись якось з роботи до кошари, де він спав, хлопець, сівши на сіно, вкрите грубим укривалом, намацав рукою клунок, зав'язаний у хустку. Розгорнувши його, він знайшов там білий хліб, намащений маслом, овочі, тістечка і солодоші. Не роздумуючи довго, він з'їв усе це, а вранці ще помітив у головах глек з молоком. З того часу щовечора він знаходив у себе на ліжку клунок зі всілякими смачними речами, які не давалися на кухні, врешті, це його зацікавило. Звичайно, цього не могла робити господиня. Бо простіше було б дати йому це за вечерю. Хоча, правда, тоді слід було дати і старшому робітникові, і може саме це спиняло господиню. Але, згадавши підозрілі погляди пані Штерн, хлопець цілком слушно відкинув думку, що ці дарунки могли йти від неї. Старий робітник теж нічого не міг йому сказати, крім згадок про те, які смачні речі пекла йому його жінка дома на батьківщині. Тоді хлопець вирішив шукати. На деякий час його думка спинилася на родичці пані Штерн, Марті, яка часто відвідувала її і часом допомагала в господарстві. Це була молода, червонолиця, опецькувата жінка, сміхотлива і говірка. Чоловік її був на війні, і хлопцеві запало в голову, що молода жінка залицяється до нього. Одного разу він став їй на дорозі і нахабно зазирнув в очі. Але треба було бачити, як

та жіночка розгнівалася! Вона крикнула, щоб жалюгідний "ост" знав своє місце і облила його таким зневажливим поглядом, що хлопець відкинув усякий сумнів щодо щирости її гніву. Добре ще, що молода жінка нікому не поскаржилася (видко, боялася загальної зневаги), а лише проходила повз нього з високогідведеною головою та пихато складеними устами.

Але врешті все з'ясувалося. Якось, повертаючись з роботи раніш ніж завжди, хлопець побачив, що з кошари, де він спав, хтось вийшов. Тоді він заховався за ріг, і, визирнувши звідти, побачив Ельзу. Вона йшла, підлигуючи і наспівуючи пісеньку. Далі вона звернула до саду, в повітрі майнула її блакитна спідниця і біляві кіски, і зникла за кущем.

З того часу, проходячи на кухню обідаги або вечеряти, хлопець шукав очима Ельзу, і, коли дівчинка була там, задумливо й уважно поглядав на неї. А одного разу, коли пані Штерн не було дома, а Ельза прибирала в кухні, він узяв у неї мітлу і допоміг замести. Потім він направив ручку до мітли, яка погано трималась.

Надалі, проходячи з роботи, або в неділю, він допомагав Ельзі в її невеличких господарських обов'язках. Дівчинка соромилась, червоніла і намагалася втекти, але надалі зробилася сміливішою і навіть почала вступати в розмову.

Одного разу, побачивши в руках Ельзи

книжку, хлопець попросив щось почитати, але в Ельзи були книжки лише німецькою мовою, якою він, хоча говорив добре, але читав не вільно. Тоді Ельза роздобула десь книжку чеською мовою і, дуже задоволена, дала йому. Але виявилось, що по-чеськи він теж не розуміє, і тут Ельза вперше дізналася, що він є з далекого краю, який зветься Україною. Так вони потоваришували. І Ельза, яка не вміла знайти товаришок серед одноліток, почувала себе цілком добре в товаристві похмурого і відлюдного хлопця. Тепер вона сама напрошувалась у бабусі віднести на поле робітникам обід, а хлопець, якого вона навчилась цілком вірно називати Іваном, побачивши здалеку її маленьку постать, кидав роботу і йшов назустріч, щоб узяти тяжкий кошик з їжею. А зустрівши широко відкритий погляд блакитних очей, що сяли любовно і радісно, усміхався до неї тихо і лагідно, і від того його похмуре обличчя ставало дивно-дитячим і добрим.

В неділю старший робітник ішов у сусіднє село до свого односельчанина, який працював там, а Іван спускався до річки, лягав на траву закинувши руки за голову і дивився в ясну блакить неба. Вони ніколи не умовлялись про побачення, але Іван знав, що Ельза прийде і, коли чулися легкі кроки, підводився на лікті і повертав до неї привітне обличчя.

Ельза підходила закривши руки за спину і по-дитячому казала:

— Бабуня пішла до кірхи.

Потім вона сідала десь на камені.

Іван брав камінчик і, кинувши його у воду, казав:

— У нас дома річка, Дніпро... Широка... пароплави ходять.

— Як Рейн? — питала Ельза

Іван зневажливо морщив носа.

— Де там Рейн... Далеко Рейну... Дніпро такий широкий, що як станеш на одному березі, то другий ледве побачиш. А вода чиста, прозора, і береги піщані... Коли ляжеш — ніби на килим. М'яко, приємно... Не те що тут... І люди інші...

На цьому Іван різко шпурляв камінням, і обличчя його ставало недобрим і похмурим.

— У нас біля мосту теж є пісок... — наївно і винувато говорила Ельза.

На деякий час вони замовкали, але надалі Іван знову починав згадувати свій край, де степи широкі, як море, де хатки тонуть у вишневих садках, а квіти великі і яскраві, мов сонце.

Ельза слухала, витягнувши шийку і широко розплющивши очі. Їй дуже цікавило, чи в тих квітах живуть ельфи? Але Іван про це нічого не міг сказати. Проте, Ельза була переконана, що в тих квітах мають жити ельфи. Вона це напевно знає! Це такі маленькі, гарненькі істоти, подібні до людей, тільки мають крильця, як у метеликів. Вони дуже добрі, і нікому не роблять зла. Коли ж квітку зривають, во-

ни вмирають. Тому Ельза не любить зривати квітів. Їй завжди шкода.

Іван знову лягав закинувши за голову руки і дивився у небо. Він читав у книжках про ельфів, але то були казки, в житті ж навряд чи є ельфи...

Це Ельза гаряче заперечила. Вона знала, що далеко за морем є такий край, де живуть великі ельфи, такі як звичайні люди. Там дуже гарно... На деревах ростуть смачні овочі і живуть птахи, які вміють незвичайно гарно співати. А квіти великі і яскраві, як і в тому краю, звідки приїхав Іван. А може ще й більші...

Іван слухав мовчки, але його похмуре обличчя яснішало, а очі, що дивилися в небо, ставали замріяними, ніби і він починав бачити той незвичайний край, де живуть ельфи і де, напевне, ніхто не носить знаку "ост".

Одного разу, слухаючи Ельзу, Іван лагідно догоркнувся рукою до її білявої голівки і, усміхаючись, сказав:

— Ельф!

Ельза підвела на нього запитливі очі:

— Де ельф?

— Ти ельф, — усе також лагідно усміхаючись, сказав Іван.

Ельза заперечливо похитала головою. Вона не могла бути ельфом, бо не мала крил. А ельфи всі літають. Але крила можна роздобути...

І Ельза розповіла свою улюблену казку про дівчинку, яка хотіла зробитись ельфом і пішла до лісового царя, щоб здобути собі крила. Але скільки треба було подолати перешкод, щоб дістатись до лісового царя. А врешті, коли вона дісталася, цар, вислухавши, сказав, що справа тяжка, бо треба за те віддати серце. Дівчинка злякалася і хотіла вертатись додому, але цар стукнув палицею, і дівчинка побачила закутого в ланцюги принца ельфів. Він лежав такий блідий, такий нещасний... І тут почувся голос:

— Віддай своє серце — врятуєш принца!

І дівчині стало так шкода бідного принца, що вона віддала своє серце.

Тоді впали ланцюги, принц підвівся, здоровий і радісний, і простяг до неї руки. І в цей час дівчинка відчула, що в неї виростають крила. Тоді вони з принцом узялися за руки і полетіли в той край, де живуть ельфи.

Так минав час. Надходила осінь. Робітники кінчали роботу на полях, а господиня готувала овочі та городину і зносила у льох. Ельза допомагала бабусі, але яка там користь з тієї допомоги. Тільки дякуючи Марті та ще Іванові, давала собі раду пані Штерн. Особливо вона була задоволена з Івана: він допомагав їй зносити тяжкі цебри і взагалі показував себе дуже ретельним і дорадним. Пані Штерн остаточно вирішила лишити його в себе, коли

Сталася одна досить звичайна подія.

В горах загорілася клуня з соломою. Збитки не були великі, але господар соломи Шнайдер дуже розгнівався і, зібравши сусідів-баворів, почав наполегливо вимагати, щоб винуватця було якслід покарано. А тому, що він бачив недалеко від місця пожежі цього вовкулака, "остовця" Івана, то й просив добрих сусідів допомогти йому провчити цього хлопця.

Іван саме складав солому, коли до нього підійшов гурт онецькуватих, дебелих баворів, озброєних вилами та палицями. Він спочатку, лишивши роботу, запитливо подивився на них, чекаючи, що його покличуть на допомогу в якійсь роботі, але раптом з недобрих облич та загрозливих рухів прибулих відчув небезпеку, і, оглянувшись, мов зацькований звір, кинувся тікати. Але дорогу йому заступив млинар, а саме в цей час підскачів Шнайдер і з усієї сили вдарив палицею. Іван заточився і ледве не впав, але відразу випростався і, дико поводячи очима та схиливши, мов бугай, голову, кинувся на баворів. Та боротьба була надто нерівна і незабаром він упав, закриваючи ліктями голову. Бавори працювали мовчки, навіть без особливої злості, було чути лише, як приглушено і м'яко падали удари, ніби добра господиня вибивала пуховик.

І раптом у повітрі пронісся високий тоненький крик, повний жаху.

— Іване! . . .

Бавори не встигли опам'ятатись, як з гори десь майнула блакитна спідничка та дві біляві кіски, і невеличка постать, з криком одчаю, прoderлася крізь гурт баворів і впала на напівпритомне тіло.

Це була Ельза.

Охопивши тоненькими руками шию Івана, уся здригаючись від плачу, дівчинка намагалася закрити його своїм шупленьким тілом.

Бавори спинилися, запитливо і тупо дивлячись на Шнайдера. Але він не встиг ще відкрити рота, як підійшла захекана пані Штери, яка на цей раз принесла обід разом з Ельзою. Поставивши на землю обід і взявшись вбоки, вона сердито почала докоряти за те, що без її дозволу насмілилися бити її робітника. Підійшли ще люди, а згодом і сам бюргермайстер, який теж працював у полі. Шнайдер у своє виправдання почав сипати обвинувачення проти покараного, яке підтримали його співучасники.

Тимчасом Іван заворушився і, витерши рукавом кров, що текла з голови і засліплювала очі, спробував усміхнутись до Ельзи, яка все ще конвульсивно стискала руками його шию. Він навіть сказав їй потихеньку, що йому зовсім не боляче, і спробував сісти упираючись долонями в землю.

Врешті, бюргермайстер видав наказ забрати Івана до з'ясування справи, і два бавори допомогли Іванові підвестись.

Пані Штерн узяла Ельзу, яка хоча вже не плакала, але не переставала тремтіти. Коли ж Івана повели, вона знову заплакала. І тут треба було, щоб млинар, який мав нахил до догледів, пожартував:

— Чого плачеш? . . . Повісять твого Івана. Капут.

Дівчинка враз перестала плакати, очі їй розкрилися широко, ніби вона побачила щось жахливе. Вона розтулила уста, видко, щось хотіла сказати, але, замість того, заточилася і схилилася на руки пані Штерн, яка своєчасно підхопила її. Дівчинка так зблідла, ніби в ній не лишилося ані краплини крові. Пані Штерн почала лаяти млидаря, але було вже запізно. Ельза знепритомніла.

Справа з Іваном з'ясувалась того ж таки дня. Виявилось, що солону запалили діти Шнайдера, бавлячись сірниками. Це бачили інші діти, які й розповіли про те. Івана відразу ж відпустили, і він повернувся до хати. Але з Ельзою було гірше. У дівчинки відкрилася гарячка, вона не пізнавала бабусі і марила. Перелякана пані Штерн поклікала лікаря, який, оглянувши Ельзу, сказав, що хвороба скидається на запалення мозку.

На ранок Ельзі ніби покращало, вона впізнала бабусю і спитала про Івана. Щоб потішити її, пані Штерн пішла до клуні, де лежав Іван, і поклікала його до Ельзи.

Побачивши Івана, дівчинка радісно всміх-

нулася, а коли він схилився до неї, витягла з-під покривала тоненькі рученята і, обнявши Івана за шию, тихо прошепотіла, що вона його дуже любить. Іван хотів щось відповісти, але вуста йому засіпались, і він лише погладив біляву голівку.

Надалі дівчинка звільнила шию Івана і відкинулася на подушку, а коли він заглянув їй у лице, то побачив, що Ельза, зморщивши чоло, уважно і напружено вдивляється в кут кімнати. Коли ж Іван спитав, куди вона дивиться, Ельза відповіла, що прийшов ельф, який чекає на неї.

Дівчинка марила.

На третій день Ельза померла. Похорони пройшли вчисто, зібралось майже все село. Дівчатка-підлітки несли квіти, а хлопчики труну. Сам бюргермайстер вів під руку пані Штерн, яка враз постаріла років на двадцять. Пастор сказав урочисту промову про щастя молодих незайманих душ, які покидають земне життя. Потім усі розійшлися, але бюргермайстер не лишив пані Штерн і до вечора провів у неї, втішаючи її. Він говорив про те, що Ельза завжди була хворобливою, отже, рано чи пізно цього треба було чекати. Ще добре, що так скінчилось, бо одужання після запалення мозку дає погані наслідки. Ліпше вже бачити свою дитину в могилі, аніж не при розумі.

Коли спустилися сутінки, бюргермайстер попрощався з панею Штерн, побажавши їй

доброї ночі, і пішов додому. Шлях його лежав через цвинтар, і, проходячи стежкою, він, на своє велике здивування, біля свіжої, пишно-вбраної квітами могили Ельзи, побачив схилену постать, в якій пізнав робітника пані Штерн, Івана. Він хотів було зробити зауваження, що хлопець може зім'яти квіти, але потім роздумав і пішов геть.

А Іван ще довго стояв на колінах, потім підвівся і, оглянувшись, сів на кам'яну плиту сусідньої могили.

Сутінки вже давно обгорнули стрункий ряд охайно прибраних пам'ятників, під якими спочивали чужі, далекі люди суворої країни, які колись жили, рухались, любили і ненавиділи. І серед них була Ельза, маленька дівчинка, що випадково потрапила на життєвий шлях земного існування.

— Ельф... — прошепотів Іван і, спершись об пам'ятник, заплющив очі.

І раптом він відчув, що хтось легенько доторкнувся до його волосся. Це, напевне, був вітер, але Іванові здалося, що то Ельза. Легка усмішка майнула йому на устах, і він весь поринув у прийомну напівсвідомість.

І тоді він побачив легкий гурт прозорих постатей з крильцями за спинами. Вони весело пурхали навколо одного Ельфа, що стояв розгублений і задуманий. Надалі вони взяли його за руки і потягли за собою, і тоді і цей ельф махнув крилами і також легко пурхнув з това-

ришами. Але раптом він оглянувся, і Іван пізнав Ельзу. Вона радісно всміхнулася до нього і хитнула рукою, ніби віталася. Йому здалося, що вона хоче щось сказати, але ельфи все тягли її, гурт потроху віддалявся, ставав прозорішим, і, нарешті, розтанув.

Ельфи понесли Ельзу до свого краю, де цвітуть квіти великі і яскраві, мов сонце, де немає зла, несправедливості, неволі...

Д І Т И

(Фрагмент із циклу "Окупація")

Цього вечора Влодко був дуже задоволений із себе. Поперше, його живіт приємно напирив на пасок, яким були підперезані штани, подруге, лівою рукою він міцно притискав до грудей сховану під ватяною курткою цілу буханку хліба, а правою обережно, щоб не розплескати, тримав "менашку" із зупою. І не з якоюсь там злиденною зупою, яку дають в їдальнях суспільної опіки для голодуючого населення, а зі справжньою, німецькою зупою, що її варять для німецьких вояків у німецьких кухнях. Супа, в якій на поверхні плаває товщ завдовжки в палець, з великим шматком м'яса, і густо засипана рижем.

Нехай би тепер зустрівся йому дядько Василь, який називав його ледарем і нездарою. Хо! Дуже шкода, що дядька тепер немає в місті, інакше Влодко навмисне пройшовся б повз подвір'я, де мешкали дядько і тітка. Може б

трапилось так, що дядько Василь сидів би на вулиці, на лавці, тоді б Влодко пройшовся зовсім близько, щоб дядькові вдарило в ніс пахощами німецької зупи. Потім можна було б, ніби ненароком, висунути з-під куртки буханку хліба, щоб в очах дядька загорілися вогники задрощів. Це було б найвище задоволення. Тепер, напевне, дядько не назвав би його ані ледарем, ані нездарою... Хай би сам дядько зумів роздобути собі таку зупу і буханку.

Надалі думки Влодка набрали іншого напрямку, він мав занадто добрий настрій, щоб довго втішитися тією помстою. Власне, дядько Василь не був уже такою недоброю людиною. Все зробив голод. Люди стали мов божевільні, обкрадали своїх рідних, виривали шматок їжі в дітей. Адже, коли під час бомбардування міста німецький літак зруйнував будинок, де жив Влодко, та вбив його маму, дядько Василь і тітка Ганна взяли Влодка до себе. Тітка Ганна навіть плакала і гладила його по голові, називаючи сиріткою та бідною дитиною. Дійсно у Влодка не лишилося нікого з родини, бо батька ще раніше забрали на війну, і після того, як бомбою вбило маму, він залишився цілком самотнім, маючи 13 років від народження.

Спершу дядько був добрий. Але надалі прийшли німці. Доставка харчів до міста припинилася. Всі чекали, що не скоро минеться, але німці не збиралися поспішати, і населення почало вмирати. Дужчі запрягалися в саночки і

йшли на село міняти одяг на зерно, слабші — гинули. Тоді дядько сказав, що Влодко хай іде собі, куди хоче, бо їм нічим наповнити його ненажерливу пащу. І Влодко пішов.

Спочатку вештався навколо їдальної суспільної опіки, яку влаштувала міська управа, і жінки, що працювали там, часом давали Влодкові зупу. Але що то була за зупа! Чиста вода, в якій де-не-де плавало листя. І більше нічого! Коли траплялася мерзла картопля, то це вже була подія. Врешті інстинкт самозбереження підказав Влодкові, що з такою зупою можна незабаром опинитися на кладовищі, де пірамідами складали трупи померлих з голоду, щоб потім кинути їх до загальної ями.

Тоді Влодко змінив рейс і почав кружляти біля німецької стайні, де коней годували чистою пшеницею. На його щастя він натрапив на доброзичливого німця-коняра. Влодко старався з усіх сил і скоро здобув собі право на блискучу посаду постійного прибиральника стайні. Робота не була такою вже тяжкою, а думка про смачний обід робила її майже приємною.

Взаємини між Влодком і його начальником Карлом були цілком добрі. Був це молодий хлопець з незвичайно рудим волоссям, невисокий і товстенький. У перший день знайомства він вииняв з кишені френча фотокартку і познайомив Влодка зі своєю родиною, яку було відображено на тлі одноповерхового будинку

і саду. На першому плані, на двох стільцях сиділи коротенька товстенька жінка і чоловік старшого віку. Позад них стояли три хлопці, дуже подібні один до одного, і в одному з них Влодко пізнав Карла.

Доторкнувшись товстим коротким пальцем до відображення жінки, Карл сказав:

— “Мутер”.

Потім, пересунувши палець до старшого чоловіка, сказав:

— “Фатер”.

Два хлопці, що стояли поруч Карла, були “брудерами”.

На цьому Карл зробився смутним і щось почав говорити, але Влодко не був сильний у німецькій мові і зрозумів лише слово “капут”. Проте, надалі він призвичаївся, і за деякий час вони цілком добре могли порозумітися.

Карл, як виявилось, не був задоволений з війни. Він волів лишатися дома і, як і його батьки — бавори, господарювати на землі. Його зовсім не обходили великі завойовницькі плани фюрера. Досить того, що одного брата вбито, а другому одірвало ногу.

Взагалі Карл любив поговорити, і в цьому відношенні Влодко був для нього добрим партнером, бо вмів уважно слухати. Одного разу Карл навіть відкрив Влодкові велику таємницю свого серця. Сталося це після смачного обіду з пляшкою вина, в наслідок чого Карл прийшов до стайні в замріяному стані. Поди-

вившись на Влодка, Карл, ніжно всміхаючись і червоніючи, мов дівчина, поліз до внутрішньої кишені, що містилася супроти серця, і, діставши фотокартку, показав Влодкові. На цей раз на картці було відображено молоду круглолиду німкеню.

Треба сказати, що Влодко не надто розумівся на жіночій красі. Власне, він був такого віку, коли хлопчачи досить зневажливо дивляться на юних представниць прегарної половини людства. Але за рік самостійного життя він пройшов добру життєву школу і навчився тонкостей дипломатії. Тому, перевівши спочатку байдужий погляд з картки на замріяно-ніжне обличчя Карла, Влодко враз почав згадувати слово, яким би можна висловити цілковите задоволення, а тоді зробив великі очі і, склавши губи кружечком, здивовано протяг:

— “Шьо-он!...”

Обличчя Карла ще дужче розцвіло, він остаточно зворушений перевернув картку і розчулено прочитав напис з підписом “Амалія”.

Після того Карл часто розповідав Влодкові про те, як Амалія його кохає, і яка з неї добра господиня. Після війни вони мали одружитися.

Це, звичайно, Влодка цілком не обходило, але наслідки його дипломатії були блискучі, бо кожний раз, після такої приємної розмови, Влодко одержував подвійну порцію зупи і добру буханку хліба.

Саме сьогодні Карл був особливо щедрий, бо одержав здому подарунок у вигляді вовняного шалика, вив'язаного власноручно Амалією.

Врешті Влодко відчув справжню симпатію до цієї таємничої Амалії і, йдучи додому, цілком щиро побажав Карлові якнайчастіше одержувати шалики від Амалії.

Надалі приємні думки Влодка перескочили на господарські справи. Вчора Влодкові пощастило знайти розкішне мешкання в напівзруйнованому будинкові. Кімната була невеличка і, крім того, що не мала щілин надвір, (не враховуючи, звичайно, вибитих шиб), була ще прикрашена справжньою пічкою, яка певно, одержавши споживу у вигляді сухого дерева, мусіла дати тепло. Отже, треба було роздобути ще дерева. Але Влодко, йдучи з роботи, вже встиг зазирнути в один майже цілком розібраний будинок і помітити там дерев'яні поруччя, яких ще не встигли розібрати. Зламати поруччя не було надто тяжкою справою, і Влодко, зламавши їх, заховав у темний кут. Тепер він мав віднести до нового мешкання зупу і хліб, і, заховавши в надійне місце, повернути за поруччям. Він уже завчасу відчував приємне тепло, яке мало обгорнути його тіло під час сну, але саме в цей час до його вуха долетіло жалібно хлипання. Влодко повернув голову і побачив біля воріт напівзруйнованого будинку, повз який проходив, хлопчика, що

сидів на камені й жалібно схлипував.

Влодко спинився придивляючись хлопчикові. Виходячи з того, що хлопчик був убраний в теплий, охайний, зовсім цілий плащик і хутряню шапку, можна було зробити висновок, що це "мамин синочок". Влодко, що був у добром настрої, спритно сплюнувши крізь зуби, зневажливо спитав:

— Чого скиглиш, га?

Хлопчик підвів з колін худе заплакане лице і, схлипуючи, сказав:

— Мами нема...

— Ха! Мами нема! — Влодко глумливо скривився. — Моні захотів? Такий здоровий парубок. А де ж твоя мама?

Здоровий парубок, якому на вигляд було років шість, схлипуючи, розповів, що мати пішла на село міняти речі на хліб і залишила його з сусідкою, тіткою Теклею, яка ходила щодня на базар продавати речі, а повернувшись, варила їжу для себе і хлопчика. Але сьогодні тітка Текля не повернулася з базару, напевне німці схопили, і хлопчик лишився сам, бо в будинкові більше ніхто не жив.

Влодко ще раз задумливо оглянув хлопчика і раптом по діловому спитав:

— Їсти хочеш?

— Хочу... — прошепотів хлопчик, і в очах йому майнув знайомий вогник голоду.

Влодко поглянув на свою зупу, потім помацав рукою буханку хліба, що так затишно

лежала під ватяною курткою, і рішуче сказав:
— Ходім до хати. Дам їсти.

В обличчі хлопчика майнула радість. Він підвівся довірливо дивлячись на Влодка і пішов уперед стежкою, що вела поміж руїнами будинку, оглядаючись, чи йде Влодко. Обидва пройшли попід стіною і, завернувши за ріг будинку, ввійшли в коридор, з якого вели східці на другий поверх. Але хлопчик, поминувши східці, пішов далі коридором і відчинив двері в передпокій, а може кухню, в якому були навалені купюю всілякі речі, старі цєбрики, корито, лопата, посуд і мішки з якоюсь трибухою. Хлопчик пройшов через передпокій і врешті ввійшов у кімнату. Кімната здалася Влодкові розкішною, бо мала в собі ліжко з багатьма подушками, шафу, стіл і навіть канапу з високою спинкою. Посередині стояла залізна пічка з рурою, що вела у витвір грубки. Але в кімнаті було холодно, а біля печі не було сліду палива.

Влодко поставив “менашку” із зупою на стіл і, наказавши хлопчикові дати тарілку, налив зупи, потім одрізав шматок хліба. Хлопчик з жадністю накинувся на їжу, і тарілка швидко спорожніла. Хлопчик захоплено подивився знову на “менашку”, але Влодко, наливши ще зупи в тарілку, наказав хлопчикові зараз не їсти, а лишити на ранок. Потім одрізав додатково шмат хліба і зібрався йти, але хлопчик знову захлипав і вчепився Влодкові за рукав.

— Не йди... я боюся сам... — рюмзав він.

Влодко спинився, оглянув кімнату і вирішив, що він, власне, нічого не загубить, залишаючись тут. Особливо його спокушала канапа, на якій, напевне, спати дуже приємно. Тоді він знову поставив “менашку” на стіл і, поглянувши господарським оком на пічку, спитав:

— Дрова є?

Але дров не було. Тітка Текля спалила останні. Мусіла назбирати чогось, коли повернеться, але так і не повернулася. Тоді Влодко наказав чекати його, сказавши, що принесе дров, і метнувся по поруччя. На щастя, будинок, де лежали поруччя, був недалеко, і Влодко незабаром повернувся, тримаючи обома руками величезний оберемок. Біля пічки лежала сокира, і він тут же нарубував трісочок і, запаливши каганець запальничкою, з якою ніколи не розлучався, затопив пічку.

В хаті відразу зробилося тепло і незвичайно затишно. Але з огляду на економію світла і палива, Влодко скомандував лягати спати, хоча й було ще рано. Потім, узявши з постелі одну подушку і довдру, він за допомогою хлопчика переніс це на канапу, далі, зачекавши, поки маленький господар роздягнеться і ляже в ліжко, зняв свій верхній одяг, стягнув черевки і, погасивши каганець, з насолодою витягся на м'якій канапі.

II

Але спав він не довго. Звичка безпритульного ества зробила його сон настороженим, і тому він прокинувся від якогось непевного звуку. Він відразу ж підвівся і сів на канапі, намагаючись збагнути, де він і що з ним та з якого боку можна чекати небезпеки. Потім він згадав минулий вечір, хлопчика, якому дав їсти і в якого лишився ночувати. Але що то був за звук, що збудив його? Може то повернулася мати хлопчика, що пішла на село міняти речі на хліб? Або сусідка, про яку говорив хлопчик, що вчора пішла на базар і не повернулася. Проте, навколо було тихо, і Влодко, вирішивши, що то йому здалося, знову схилився на подушку, солодко потягуючись у теплому, м'якому ліжку.

Але тільки він заплюшив очі, як за дверима знову щось зашелестіло і зашкрябало.

Влодко насторожився. Невже то був пес? Але це було неймовірно, бо в місті всіх собак і кішок давно поїли. Хіба що німецька якась. Але як вона сюди потрапила?

За дверима знову щось зашкрябало трошки сильніше, і раптом насторожене вухо Влодка вловило тихе, схоже на шелест, шепотіння.

— Тьотя Текля... Тьотя Текля...

Це вже напевне був не пес, а людське ество. Але хто?

Влодко знову сів, роздумуючи, чи вставати йому, чи ще зачекати. Він звик зважувати

факти і давати їм вірну оцінку. Це шепотіння здалося йому підозрілим, бо хлопчик казав, що в будинкові немає жодного живого ества. Було мало шансів, щоб повернулася мати або сусідка, бо ночами ходити було надто небезпечно.

Хто ж це міг бути? І чи ховалася в цьому якась небезпека?

Тоді йому прийшла думка, що то хлопчик устав і вовтузиться за дверима гукаючи сусідку.

Щоб розвіяти сумнів, Влодко намацав запальничку, яку поклав біля себе на стільці, і, вставши з канапи, запалив каганець.

Жовтуватий вогник, ховаючи закутки в темряві, освітив стіл і ліжку з розкиданим на подушці ясним волоссям хлопчика, який солодко спав.

Тоді Влодко підвівся, потискуючи плечима від холоду, сунув ноги в черевики, одяг свою куртку і, взявши в руки каганець, пішов до дверей.

Повернути ключ і натиснути на ручку було справою хвилини, двері відчинилися і каганець освітив уже знайомі речі, всі ті цебрики, корито, посуд і мішки, за якими Влодко не відразу розгледів маленьку постать, загорнену в хустку і якесь ганчір'я. Влодко підсунув ближче каганець, вдивляючись у невідоме ество.

Це була дівчинка, приблизно, таких років як і хлопчик, що спав, може трохи старша. Вона міцно притулилась до стіни, дивлячись на

Влодка широко розплющеними, переляканими очима.

— Ти що? — спитав Влодка. — Хто ти?

Дівчинка мовчала, не зводячи з Влодка величезних, повних жаху очей.

— Ну, чого тобі треба, га? — повторив Влодка, і не дочекавшись відповіді, додав:

— Що, в тебе язика нема?

Але дівчинка все мовчала, скоцюрбившись, як зацькована тварина, яка чекає, що її вдарять.

Влодкові врешті терпець урвався. Він також не мав охоти розмовляти, якщо дівча не хотіло відкрити рота, до того його чекало тепле ліжко, і він хотів спати. І Влодка повернувся до кімнати.

Проте, в ліжко він не ліг. Досада його на вперту мовчанку дівчинки пройшла, а перед очима стояло незвичайно схудле личко і застиглий, повний жаху погляд. Дівча певно було чимось налякане.

Трохи згодом Влодка знову взяв у руки каганець і вийшов до передпокою. Але дівчинки там уже не було. Тоді Влодка повернувся до ліжка, скинув ватяну куртку, почував спину і, дмухнувши на каганець, пірнув під ковдру.

Але сон чомусь не йшов до нього. Перелякані, повні жаху, очі дівчинки переслідували і непокоїли його, і тому, коли за дверима заскрипіли дошки підлоги, Влодка, не вагаючись, удруге засвітив каганець і, одягнувшись, рі-

шуче вийшов у передпокій.

Там нікого не було, але йому здалось, що в дверях, які вели до коридору, майнула темна хустка. Тоді, вирішивши дізнатись, у чому справа, Влодка вийшов до коридору і тут виразно почув, як заскрипіли східці вгору. Видно, дівчинка була там. Завагавшись трохи, Влодка пішов по сходах вгору. Йшов обережно, витягнувши вперед каганець, яким освітлював темні закутки.

Східці привели його до верхнього коридору з вибитими вікнами і виваленим шматком стіни, в які зазірав місяць. Було досить ясно, і Влодка міг розглядітись. З коридору йшло двоє дверей, одні — поруч з виваленою стіною — вели в провалля, другі, також пошматовані, ще трималися, і Влодка штовхнув їх ногою.

Це було не жале, напівзруйноване приміщення, з вибитим вікном, з діркою в стіні, в якій дмухав суворий морозний вітер. Притримуючи каганець від вітру рукою, Влодка оглянувся і побачив пошматоване і притрушене цеглою дрантя у вигляді покаліченого залізного ліжка, рештки меблів, посуду і ганчір'я. Все не було навалене купою попід стіною, яка уціліла від бомбардування. Там же стояла полломана, з вибитими дверцятами, шафа.

Влодка уважно почав вдивлятись у купу речей, шукуючи дівчинки, але її ніде не було видно. Тоді Влодка підійшов до шафи і загля-

нув усередину. Там теж нікого не було, але Влодко помітив, що шафа стоїть трохи боком, ніби відсунута. Посвітивши каганцем, він заглянув до неї і відразу побачив двері. Дівчинка напевне була там. Не роздумуючи довго, Влодко відсунув далі плечем шафу і штовхнув ногою двері.

Його пройняв запах затхлого повітря, людських покидьків і якоїсь гнилизни, але Влодко звик до всього і, витягнувши каганець, оглянувся.

Це була прохідна кімната без вікна. Майже всю її площину заповнило вузьке ліжко, на якому лежала, витягнувшись нерухомо, жінка. Тут же в кутку, в ногах жінки, Влодко побачив дівчинку, що так само, як і внизу, притислась до стіни, не зводячи з Влодка величезних, говних жаху, очей.

Влодко схилився до жінки, освітлюючи каганцем загострені риси. Очі жінки були розплющені і дивилися дивно, нерухомо. Влодко надто багато бачив мерців і відразу зрозумів, що жінка вмерла. Але, щоб перевірити, він торкнувся руки, що лежала вздовж тіла. Рука була тверда і холодна, вже встигла закаменіти. Влодко ще раз підніс каганець до обличчя жінки, розглядаючи довгий, загнутий донизу ніс, чорні брови і пасма чорного волосся. Риси виразно говорили про семітське походження померлої.

Влодко тихенько свиснув. Він тепер зро-

зумів усе. Дівчинка і жінка були жидами. Напевно втекли, ховаючись від гетта, куди німці забрали всіх жидів разом з жінками, старими та дітьми, і потруїли їх газом.

Поставивши каганець на полицю, яка, видно, заміняла стіл, Влодко протяг руку і доброзичливо поплескав по плечі дівчинку, що вся тремтіла.

— Не бійся. Не видам. — сказав він. — Свій. Ну, чого дрижиш? Ну...

Губи дівчинки раптом затремтіли, а очі наповнилися сльозами.

— Бо-о-юсь... — хрипким, низьким голосом протягла вона.

— А ти не бійся, — упевнено і рішуче сказав Влодко. — Нема чого боятися. Ніхто не знатиме.

Але на цьому він замовк і насторожився. По східцях хтось ішов. Проте, тривога була даремною, бо почувся плаксивий голос хлопчика:

— Влодко-о... Де ти?... Я боюся...

Виявилось, що хлопчик, почувши, як Влодко вийшов, прокинувся і, одягнувшись у темряві, пішов напотемки за ним.

Влодко посвітив йому каганцем і допоміг пролізти за шафою. Хлопчик не здивувався, можливо, він дещо знав про присутність у будинкові жінки і дівчинки, але він, злякано поглядаючи на мертву, горнувся до Влодка.

Почуваючи себе провідником, Влодко, як людина дії, відразу приступив до справи. Дів-

чинка і далі мусила переховуватися тут. Отже, мертву треба було прибрати. Але куди?! Він знав, що мерців кидали в земляні бомбосховища, які населення з наказу влади викопало в дворах і на вулицях. Під час бомбардування ці бомбосховища рятували мало, але тепер, під час німецької окупації, вони служили за домовини, і туди кидали померлих від голоду, яких потім міська управа складала на авто і відвозила на кладовище, де трупи кидали до загальної ями.

Влодко спитав, чи є у дворі бомбосховище, і хлопчик відповів, що є. Він це напевне знав, бо мама копала цю яму, а потім, коли літаки кидали на місто бомби, вони ховалися там.

Тоді Влодко видав наказ: дівчинка і хлопчик мусять узяти померлу за ноги, він візьме під пахви. Так вони її знесуть і покладуть у сховище.

Але на цьому дівчинка кинулась на труп матері і, захлинаючись сльозами та здригаючись, простогнала:

— Мамо... ма-а-мо...

Проте, надалі вона стихла, а трохи згодом разом з хлопчиком допомогла Влодкові віднести трупа до сховища. Мертва висохла від голоду і не була тяжкою, але все ж Влодко досить упрів, бо яка там допомога з тієї дрібноти.

Надворі розіслалась непорушна тиша, ніби все завмерло і природа й люди, лише місяць, як і раніш, дивився на грішну землю, ос-

вітлюючи шлях дітям.

Нарешті все було скінчено. Мертва лежала в сховищі разом з іншими трупами, об які Влодко спіткнувся в темряві, втаскуючи її. І це було краще. Не почнуть придивлятися, хто мертва та чому тут.

Потім, узявши дітей за руки, Влодко вернувся до хати. Внизу, біля східців, він лишив їх, а сам метнувся нагору за каганцем, який залишив там, а тоді всі троє ввійшли до кімнати. Довелося зупу, яку Влодко лишив на ранок, дати дівчинці, хоча вона більше тремтіла і плакала, ніж їла. Нагору, в сховище, її саму не можна було вести, Влодко сказав, що одведе туди ранком, а покищо поклав на канапу і, гримнувши на хлопчика, щоб той лягав у ліжко, знову стяг свої черевики і, погасивши каганець, поліз під ковдру, дбайливо прикриваючи нею дівчинку. Деякий час діти лежали тихо, потім Влодко відчув, як дві тоненькі ручки охопили його за шию, а мокре від сліз обличчя притислось до його щоки.

— Ну, ну, — бурмотів Влодко, — чого ти... Не бійся... Завтра їсти принесу... Ти не бійся... Я тебе нікому не віддам...

Потім і хлипання і бурмотіння замовкли. Золотий сон злетів і, пестливо обгорнувши дітей своїм покривалом, поніс їх на крилах забуття в країну мрій, де немає темряви, зла, де посеред розкішних, сонячних ланів сяють квіти любови і щастя...

ШОВКОВА РУКАВИЧКА

— Ось як треба розпалювати пічку, — сказав Гудима, кладучи поліно у відчинену грубку.

Полум'я, пританцювуючи, з веселим тріскотінням охопило сухе дерево і кинуло червоно-жовтий відблиск на його різкі риси обличчя і чорне, помітно посріблене сивиною волосся. Підштовхнувши тонкими, гнучкими пальцями далі поліно, він випростався і, зіщуливши усмішкою очі, подивився на мене.

— Бачу, що маєш досвід у цій галузі, — відгукнувся я трохи досадливо, бо мені досі ніяк не щастило розпалити цю злощасну грубку.

Гудима всміхнувся доброзичливо і трохи втомлено, як людина, що багато знає і вміє, але вже не пишається з того.

— На півночі вміння керувати вогнем є одним із засобів зберегти життя, — сказав він, — тому немає нічого дивного...

І, одвернувшись, він схилився над своєю валізкою, з якої щойно до цього викладав речі.

Я зустрівся з Гудимою випадково, на станції невеличкого міста, де працював інженером на одному з заводів. Гудиму теж було призначено сюди, як хірурга до військового шпиталю. Я приїхав тиждень тому, вже мав своє мешкання і запропонував Гудимі спинитись у мене до того часу, поки не приїде моя дружина й донька.

Ми не бачились із двадцять років, час доволі довгий на наше життя, і, як завжди в таких випадках, з цікавістю вдивлялися один в одного.

Спочатку мені здалося, що Гудима мало змінився. Постає його лишилась такою ж стрункою, як і за молодих років, обличчя сухе, худорляве, з різкими рисами було те саме, але що далі вдивлявся я, то виразніше знаходив щось нове, незнайоме мені. Ніби переді мною стояла людина, ззовні дуже подібна до товариша моєї молодости, але зовсім інша. Чорні блискучі очі, колись глумливо-примружені, тепер дивилися м'яко, лагідно, погордливо складені уста згубили свою різкість і усмішка була зовсім нова — доброзичлива, трохи втомлена, а широке опукле чоло прорізала глибока зморшка, що надавала йому виразу постійної задуми.

Мимоволі думка моя перекинулась на нашу молодість, з її безжурними надіями, невгамованою радістю і завзяттям, перед якими, як нам тоді здавалось, мусли впасти всі перешкоди.

Двадцять років тому ми мешкали разом у студентському гуртожитку, хоча вчилися в різних інститутах: я — в технологічному, Гудима — в медичному. По закінченні ми розійшлись, але я був свідком його швидкої блискучої слави як лікаря — хірурга. Пробувши декілька років асистентом відомого професора,

Гудима зробив складну операцію серця, про що тоді багато говорилось і писалось, і після чого його ім'я стало відомим на весь край.

Здавалось, слава і всі радості життя, пов'язані з нею; широко відчинили для нього двері, коли раптом він кинув усе і поїхав кудись на далеку північ. Я тоді працював в іншому місті і не був свідком цієї події. Говорили щось про романтичну історію, але я не йняв тому віри. Занадто мало романтизму було в натурі молодого лікаря, до того ж дійсного факту ніхто не знав. Спочатку було багато розмов, кожний висвітлював усе по-своєму, але надалі, як це завжди буває, про Гудиму забули, і ім'я його також швидко, як з'явилося, зникло з обрію.

Я згадав це, дивлячись на Гудиму, і мені захотілося заглянути в минуле цієї людини, побачити його життєвий шлях, напевне, незвичайний і цікавий.

— Все ж таки, — вголос сказав я, — цікаво зустрінутись після двадцяти років розлуки. Кожний з нас пройшов більше половини шляху, зазнав незгоди. А пригадуєш, як колись ми мріяли приборкати життя і сісти на нього верхи?

— Ми були занадто самовпевнені, — поважно відгукнувся він, — але життя має свої закони, і правий той, хто скоряється, а не йде проти.

Я з цікавістю подивився на нього і, щоб викликати на розмову, сказав:

— Колись ти говорив інакше.

Гудима відповів не відразу, задумливо перебираючи свої речі, потім усміхнувся своєю новою лагідною і втомленою усмішкою.

— Що ж, — сказав він, — я вже відійшов від того стану, коли соромляться визнавати свої помилки. Так, тепер я вірю, що законом буття керує вища сила, і закон цей настільки мудрий, що перед ним можна лише схилитись, хоча б на перший погляд його проява здавалася жорстокою і несправедливою. Але це тільки наслідок порушення закону, що примушує оглянутись і побачити свої помилки. Інколи якась маленька деталь, настрій, необережно сказане слово, навіть погляд, може виштовхнути з колії життя і відкинути геть на новий шлях. В моєму житті таким чинником стала ця маленька річ...

Я мимоволі, слідом за Гудимою, перевів погляд на його руки, що в них він тримав маленьку скриньку.

Гудима замовк, замислившись, потім швидко і допитливо подивився на мене, і, мабуть, помітивши мій зацікавлений погляд, усміхнувся, сказав:

— Хочеш подивитись, що це?

І, не чекаючи відповіді, відчинив скриньку.

Признатись, те, що було в скриньці, заінтригувало мене. Річ, яка відіграла ролу в житті людини, мусіла бути незвичайною. Принаймні я чекав побачити якийсь хірургічний

прилад, що, можливо, спричинився до невдалої операції, і тому приніс зміну в його житті. Яке ж було мое здивування, коли я побачив звичайну рукавичку, що її Гудима обережно вийняв із скриньки. Це була жіноча шовкова рукавичка брунатного кольору, оздоблена ясним шовком. Маленька і безпорадна, вона так затишно лежала на його великій долоні.

Я подивився на Гудиму. Глибока ніжність і сум зробили його лице незвичайно м'яким і ясним. Він деякий час мовчки дивився на рукавичку, потім обережно поклав її на місце і зачинив скриньку.

— Ти мене заінтригував, — сказав я.

— Що ж, — відповів він, — коли маєш охоту, можу розповісти. Інколи хочеться згадати вголос минуле, а товариство старого друга якнайкраще сприяє цьому. Але ми забули про грубку.

І він, схилившись, узяв ще поліно і поклав його на жар.

II

— Молодості властиве ідеалістичне сприймання дійсності, — почав Гудима трохи згодом, коли ми зручно сіли біля грубки. — Далі життя робить людину рутинером і егоїстом. Цього не можна було сказати про нас. Наша молодість розквітла серед бурі революції, в якій, здебільшого, треба було розраховувати на власні сили, зробила нас властолюбними, занадто впевненими в ці свої сили. Матеріаліс-

тичне вчення і, як наслідок його, атеїзм, лише поглибили ці риси. Ми ні в що не вірили, не визнавали ніяких моральних законів. Особливо яскраво це позначилось на мені. Природа обдарувала мене здібностями. Те, що іншому давалось наполегливою працею, я досягав легко, майже граючись. І я почав переоцінювати свої сили. Вважав себе паном свого життя і зневажав тих, кого зустрічала невдача.

Накресливши плян, за яким мав здобути успіх і славу, я провадив його в життя. Медицина була лише засобом для цього. Я не замислювався над тим, що маю принести користь людству, полегшувати його страждання. Людина була об'єктом моїх експериментів і лише з цього погляду цікавила мене.

Таке ж ставлення в мене було і до жінок. Називаючи їх "товаришем", я в глибині ставився до них зневажливо, вважаючи далеко слабшими, створеними лише для фізіологічних функцій. Жінки, з якими мені доводилось зустрічатись, стверджували цей погляд. Це були, здебільшого, студентки-комсомолки, що не мали ніяких моральних понять, що дивились на розпусту, як на товариську послугу або як на звичайну фізичну потребу. Я не зустрів жінки, яка б чинила мені справжній опір, і вважав, що маю право лише вибирати. З кохання я, звичайно, теж сміявся. Закоханість була одним з проявів сентименталізму, негідного розумної людини.

Але десь у глибині мого ества жила потреба родини. Я не відкидав її, вважаючи за цілком реалістичну настанову. Родинне життя сприяло здоров'ю, а разом з ним — праці.

Я не вважав себе розпутним, тобто не зловживав своїми зв'язками з жінками, але обережність, пов'язана з такими взаєминами, небезпека захопити хвороби, з якими я був як лікар докладно ознайомлений, завдавала занадто багато клопоту. Я волів мати біля себе постійно здорову і чисту жінку. Я навіть не заперечував проти дітей, хоча не відчував до них особливої любови. І у вільні від роботи години я шукав ту, що була б гідною мені дружиною, шукав чисту, здорову дівчину.

Доля пішла мені назустріч і в цьому. Я вже зазнав тоді слави як хірург і вважав, що твердо йду вперед накресленим шляхом.

Одного разу я вертався з клініки додому. Був чудовий осінній день. Сонце світило так лагідно, привітно, ніби хотіло на довгі похмурі дні лишити по собі ніжний спогад. Я звернув трохи вбік, щоб пройти парком, який розкинувся недалеко від клініки.

Золота осінь має свої чари, мабуть, тому поети так багато пишуть про неї. Ідучи алеєю, я прислухався до таємничого шелестіння листя, дивився на дерева, загадкові й чарівні в своєму золотаво-рожевому вбранні, і мене охопило почуття дивного спокою, задоволення і легенької туги за чимсь невідомим і прегар-

ним, туги, що сидить у кожній людині, навіть зовсім далекої від ідеалізму.

Я звернув з алеї і сів на пеня за кушем, з насолодою вдихаючи чисте повітря. Але мій осінній настрій раптом порушило шарудіння листя під чиймись ногами. Я незадоволено оглянувся і крізь куші побачив двоє дівчат із згорненими паперами під пахвами. Вони спинились недалеко від мене і сіли на лавці. Я не бачив їхніх облич, тільки спостеріг, що одна з них чорнява, а друга — русява. У чорнявої волосся було підстрижене, у русявої на плечах — дві товсті коси.

Тоді серед жінок була мода на стрижене волосся, і, може, тому я любив у жінок коси.

— Ну, годі, — сказала чорнява, — бо спізнаємось у кіно.

— Посидьмо ще, — обізвалась русява. — Подивись, який гарний день... яке сонечко.

У русявої був приємний, ніжний голос.

Чорнява звела розмову на кохання, на хлопців, що мали зайти по неї в кіно. Але русява слухала її неухважно. Вона несподівано переривала свою подругу зауваженням, що полетів якийсь незвичайний птах, про те, як гарно освітлені гілля дерев. Видко, думки її були далеко від хлопців і кіна. Мені це сподобалось. Захотілось побачити обличчя дівчини.

Незабаром чорнява встала і, повернувшись лицем до мене, потягла подругу за руку. У чорнявої було гарненьке лукаве личко, одне

з тих, що подобаються хлопцям саме в часи юности і яке надалі робиться звичайним і буденним. За нею встала і русява. Я уважно вдивлявся. Русява спинилась і нарешті оглянулась навколо, і я побачив її обличчя.

Було воно майже зовсім дитяче, з м'якими, ще не зовсім виразними рисами, але миловиде. Особливо мені сподобались її очі — великі, широкорозплющені, наївні і здивовані.

Дівчата пішли, не звернувши уваги на мене. Я й собі встав і, вийшовши на алею, подивився їм услід. У чорнявої були короткі ноги, чого я не любив у жінок, і качина хода. Русява була трохи тоненька, але збудована гарно і так легко ступала стрункими ногами.

Я вирішив ще зустрітись з русявою та придивитись до неї і вже хотів іти додому, коли побачив книжку, що лежала на лавці, яку, видно, забули дівчата. Це була найкраща нагода для знайомства. Я вирішив використати її і, наздогнавши дівчат, спитав, чи не вони забули книжку.

Чорнява кинула на мене лукавий, кокетливий погляд, а русява зашарілась, засоромилась і розгубилась, бо книжка, як виявилось, була її. Я пішов поруч дівчат, але книжку повернув не відразу. Це була збірка поезій Сосяри, яким тоді зачитувались дівчата. Перегортаючи сторінки, я звів мову на поезії. Говорила здебільшого чорнява. Русява засоромлено мовчала. Інколи, прислухаючись до на-

шої розмови, вона повертала до нас широкорозплющені і, як я тепер розгледів, сині очі, напіввідкривши, трохи завеликі, але гарно вирізьблені, уста. Видко, розмова цікавила її, але, зустрівши мій допитливий погляд, вона червоніла, ховала очі під довгими віями і одверталась.

Я звернувся до русявої з якимсь питанням, але відповіла чорнява. Русява тільки почервоніла. Вона, видно, не звикла до товариства чоловіків і була трохи дика, але це мені теж сподобалось. Я постановив ближче придивитись до неї. А покищо з розмови з чорнявою довідався, що русяву звуть Юлією, що живе вона з матір'ю, цього року лише закінчила школу і працює в плакатному бюро. Прощаючись біля трамвайної зупинки з дівчатами, я жартома сказав, що сподіваюсь побачити їх другого дня в парку.

Але наступного дня пішов дощ, безупинний, нудний, який буває восени, і я не пішов до парку. Надалі мене захопила робота, і спогад про дівчину з русявими косами потроху згасав, хоч думка побачити її й ближче пізнати не зовсім лишила мене.

Якось до клініки привезли нову хвору. Це була ще досить молода, але знесилена хворобою жінка. Оглянувши її, я побачив, що справа безнадійна. В неї був рак шлунка, при чому хвороба охопила корінцями суміжні органи і про операцію годі було й думати. Тоді саме

захоплювались лікуванням радієм, і я приписав їй промені, хоча заздалегідь знав, що ніякої надії на одужання немає. Могло надійти лише тимчасове полегшення.

Коли я йшов після огляду коридором, зі стільця, що стояли попід стіною, підвелась якась постать і несміливо попрямувала до мене. Це була русява дівчина з парку. Вона назвала прізвище хворої, яку я щойно оглядав, і просила сказати, чи небезпечно вона хвора.

То була її мати.

Я повів дівчину до кабінету і, посадивши у фотель, сів напроти. Вона дивилась на мене великими, широкорозплющеними очима тривожно і благально. Я не назвав хвороби її матері, але сказав, що хвора вона серйозно, і потішив, що спробуємо лікувати її радієм.

На прощання я запросив Юлію заходити до мене, обіцяючи інформувати про стан здоров'я її матері, і з того часу особливо уважно заходився коло хворої. Я застосовував усе, чого досягла медицина, і незабаром хвора відчула полегшення.

Юлія заходила щодня, і я мав нагоду придивитись до неї. Вдача її цілком відповідала моему ідеалові жінки. Це була тиха замріяна дівчина, трохи смутна через хворобу матері, але смуток цей не робив її нудною, а скоріше вбирав поетичним сяйвом.

Потроху вона звикла до моєї присутності, хоча лишалась мовчазною, але мене слуха-

ла з побожністю, і це мені імпонувало. Коли ж стан здоров'я матері поліпшився, і очі Юлії спинялись на мені з виразом радості й поляки, я відчував, що частина цих радощів переходить і на мене, хоча разом з тим мене охоплював пострах, бо я знав, що поліпшення тимчасове.

Далі стало гіршати. Хвороба пішла вперед широкими кроками, яких я не всилі був уже стримувати. Юлія не відходила від матері; я дозволив їй весь час перебувати біля хворої, і вона лише зрідка ходила додому.

Ці дві істоти, видко, надмірно любили одну одну. Я бачив, які страшні зусилля робила хвора, щоб стримати стогін і схвати від доньки свої муки. Дівчина теж удавала біля матері бадьору, але на самоті обличчя її ставало таким змученим, нещасним, а очі спинялись на мені з одчаєм і благанням. Тут я вперше відчув лють безсилля: мої знання здалися мені занадто малими. Я міг лише пригасити біль і робив це, впорскуючи пантапон.

Останні дні цієї страшної хвороби завжди викликають бажання кінця. Юлія помітно схудла, і, здавалось, згасла разом із матір'ю. Я силоміць змушував її відпочити або щось з'їсти.

Нарешті прийшов кінець. Приїхала якась родичка Юлії, і я дуже зрадів з цього, бо вона взяла на себе турботи щодо похорону і господарства.

Поховавши матір, Юлія щодня ходила на цвинтар, а я з клініки заходив за нею й одводив додому.

В думках я вже вважав її своєю нареченою, хоча ми ще не говорили про це. Але одного разу, коли ми сиділи на цвинтарі, я вирішив зачепити це питання.

Весна саме збиралась на силу. Трава і гілля дерев соромливо вбиралась свіжою чистою зеленню, що весело і безжурно гралась у проміннях сонця, ухиляючись від пустотливих обіймів вітру; радісно і заклопотано цвірінькали пташки, будуючи свої кубельця. І лише тиша та врочистий ряд пам'ятників нагадували про вічний спокій.

Я подивився на Юлію. Вона сиділа, задумливо розплющивши свої великі сині очі; промінь сонця грайливо пестив її волосся, що вибивалось з-під шапочки, ніби запрошуючи взяти участь у пробудженні природи, в її творчому прагненні дати нове життя.

Дивна, незвична ніжність заворушилась у мені. Я обережно взяв її за руку. Вона злегка здригнулась. Я побачив, як на її очі набігла сльоза і діамантом скотилась по щоці.

— Ну, годі... годі... — лагідно сказав я.

Уста її затремтіли, і вона по-дитячому пробурмотіла:

— Я зовсім сама...

— А я? — сказав я, — ви забули про мене.

Вона нічого не відповіла, спустивши вії.

— Хіба я чужий? — вів я далі. — Ось заспокойтесь трохи і одружимося. Згода?

І тому, що вона мовчала, я повторив:

— Згода?

Вона почервоніла і ледвечутно відповіла:

— Так.

З того часу вона стала моєю нареченою.

Моє життя від того не змінилось. Я, як і раніш, заглиблювався в роботу. Весна і осінь вимагають від лікаря напруженої праці, бо саме в цей час хвороби виявляють себе у всій силі. До клініки прибуло чимало хворих, що вимагали моєї присутності. Особливо багато турбот завдавав мені відомий співак-тенор, що приїхав на гастролі до нашого міста і потрапив до клініки після гострого нападу апендициту. Хворий був дуже вередливий: звикши почувати себе в центрі уваги, він і в лікарні вимагав того ж. Операцію робив я, і хворий перебував під моїм доглядом. Тому мені довелося зазнати багато клопоту. Він увесь час викликав мене, лякаючись різних небезпечних, як йому здавалось, ознак, скаржився на біль, на безсоння, хоча операція пройшла добре і ніяких ускладнень не було.

Не зважаючи на все те, була це дуже симпатична істота; навіть в його вередуваннях було щось принадне й по-дитячому миле, хоча він мав уже понад сорок років і встиг набути товстенького прошарку жиру, але його повне об-

личчя, обрамоване ясним зачучерявленим волоссям, було ще гарне, а усмішка зовсім молодата і задьориста.

Розмовляючи з ним, я розумів його славу, як відомого спокусника жінок. Жінки просто гинули через нього. Наші сестри і санітарки одна перед одною намагалися догодити йому, і треба сказати, що, не зважаючи на своє вередування, він до кожної знаходив якесь привітне слово і усмішку і щедро розкидав навколо грошима. Часто, розсердившись на нього за несподіваний виклик (бо він відривав мене від роботи), я в розмові з ним забував про свій гнів і з охотою слухав його веселих оповідань. Він любив життя і вмів брати від нього радощі. Любив сцену, натовп, оплески, любив гарних жінок. Жінки, як він висловлювався, давали йому натхнення і почуття вічної молодости.

Він не був одружений, бо не вмів бути вірним і, сміючись, розповідав мені про свої любовні пригоди, яких мав безліч.

Непомітно ми потоваришували, якщо можна назвати товаришуванням наші відносини. Занадто відрізнялись ми вдачами й поглядами на життя, та й роками він був далеко старший від мене. Але розмова з ним розважала мене. Мене цікавило його легке ставлення до життя. Він не хотів думати про старість, хоч вона вже насувалась.

Вийшовши з клініки, він деякий час лежав дома й майже щодня викликав мене до себе,

як і раніш, знаходячи в собі всілякі тривожні симптоми; але мій огляд відразу ж заспокоював його, і він так само легко переходив до веселого, безжурного настрою.

Ці безжурні розмови, затишна відпочивальня, що нагадувала відпочивальню легкої красуні: з квітами у вазах на тумбочці, з косметичним приладдям на триляжжі, з розкиданими по шовквій ковдрі листами, писаними жіночою рукою; мережана білизна, пахощі дорогих парфумів, — усе це, досі незнайоме мені далеке життя, про яке я лише читав у дореволюційній літературі, збуджувало мою цікавість, вабило й часом обгортало безтурботно-лінивим спокоем. Навіть старий служник, що ходив за співаком, нагадував мені типових старих лакеїв дідичевої родини з романів. Трохи сутулий, готовий запобігливо вклонитись, з низьким чолом, над яким стирчало короткопідстрижене сиве волосся, дурнуватою усмішкою й відданими собачими очима. Зустрічаючи мене, він завжди пошепки розповідав, як його пан спав, їв, які одержав листи, хто в нього був, і запобігливо витирив стілець, на який я мав сісти.

Захопившись хворим співаком, я не забував і про Юлію. Ми з нею часто ходили до парку, бо весна стояла тепла, і я вимагав, щоб Юлія якнайбільше дихала свіжим повітрям. Вона поправилась, порожевіла і, здавалось, по trochu забувала про втрату матері. Підчас мо-

єї літньої відпустки ми мали одружитися і виїхати до Криму відпочити.

Якось мені впало в око, що Юлія вбрана дуже бідно, і з того часу я став дбати про її туалету, бо моя майбутня дружина мала бути добре вбраною. Я замовив для неї у модного кравця костюм, купив капелюх, черевички і був цілком задоволений, коли вона з'явилася в новому вбранні. Вона виглядала дуже елегантною. Черевички так підходили до її струнких ніжок, а білий капелюх підкреслював юну свіжість личка. Лишалось ще купити рукавички і я вибрав їй брунатні, під колір костюма, оздоблені шовком.

Але з рукавичками нам не пощастило. Якось Юлія кинула їх в моєму кабінеті на письмовий стіл, і одна з них потрапила на каламар. Юлія відразу ж схопила рукавичку, та було пізно, і на великому пальці позначилась чорна пляма. Я, сміючись, потішив засмучену Юлію, що на темній рукавичці чорнильну пляму не дуже помітно, а врешті обіцяв купити нові, ще кращі.

Тимчасом мій хворий тенор одужував і починав ходити по хаті. Інколи я розповідав про нього Юлії. Вона слухала мене з цікавістю, але особливого захоплення не виявляла.

Якось, зайшовши до Юлії, я застав її дуже схвильованою. Вона сиділа за столом і читала якісь листи, але почувши мої кроки, похапцем схопила їх і кинула до шухляди. Коли я

спитав, що то вона читала, Юлія почервоніла і щось невиразно пробурмотіла. Я не надав тому особливого значення, але все ж помітив, що того дня вона була якась розгублена, схвильована і неуважна.

Наступного дня мене викликали до співака. Я вже звик до його примх і не турбувався, але по дорозі до клініки зайшов до нього.

Старий служник, як завжди, здіймаючи пальто, оповістив про останню новину. Цієї ночі в його пана була якась панночка. Я зморщився. Мені було зрозуміло, чого його пан почував себе недобре.

Тенора я застав у ліжку. Він виглядав утомленим, трохи розгубленим і незвично задумливим. Вітаючись, я з докором сказав:

— Знову жінка!...

Він зосереджено, думаючи про щось своє, обізвався:

— Це було зовсім інше...

Оглянувши його, я не знайшов ніяких ознак погіршення стану його здоров'я. Зміна була лише в тому, що тенор не виявляв охоти розмовляти. Поспішаючи на роботу, я не замислився над цим і, вийшовши до кабінету, сів писати рецепт. Я вже скінчив писати і збирався підвестись, коли випадково побачив на столі рукавичку. Це була жіноча рукавичка брунатного кольору, оздоблена ясним шовком. Щось ніби вдарило мене, я взяв рукавичку в руки і побачив на великому пальці знайому

чорнильну пляму. Це була Юліна рукавичка.

Не знаю, чи довго я стояв, вражено дивлячись на рукавичку. Коли ж підвів очі, то побачив старого служника, що запобігливо стояв переді мною. Зустрівши мій погляд, він улесливо сказав:

— Напевне, панночка забули. Дуже поспішали на роботу. Незвичка... Заснули. Навіть їсти не схотіли.

— А... Яка вона з себе? — удавано, байдуже спитав я.

І служник охоче розповів, що панночка із себе гарненька, з двома руськими косами, одягнена в костюмик брунатного кольору і в білу шапочку. По всьому видко було, що панночка, яка провела ніч у тенора, і Юлія — одна особа.

Я різко жбурнув рукавичку на стіл, але згодом, роздумавши, узяв її знову і поклав до кишені.

Коли я ввійшов до відпочивальні, тенор спав. Уві сні його обличчя здалося мені старим, негарним, з яскравими ознаками бурхливого життя. Я з огидою одвернувся і, не будивши його, вийшов геть. Я відчував у собі якесь холодне напруження, але ще хотів перевірити. Можливо, це була помилка, збіг обставин... аджеж однакових рукавичок багато.

Після роботи Юлія, як завжди, зайшла до мого кабінету. Мій погляд лише на мить спинився на її обличчі, але я встиг спостерегти,

що вона зблідла й виглядає стомленою. Далі я допитливо й напружено подивився на її руки. Вони були без рукавичок.

— А де рукавички? — не стримавшись, брутально спитав я.

Юлія подивилась на мене, зашарілась, полізла до кишені і, нарешті, витягнувши одну рукавичку, розгублено пояснила, що другу вона загубила.

Деякий час я мовчки дивився в ці наївні дитячі очі: промайнула думка, що дівчина, яка вміла так удавати, мусіла бути дуже розпутною. Я відвернувся, відчуючи роздратування й огиду і холодно сказав, що сьогодні ввечері зайнятий і не можу зайти до неї.

Вона постояла трохи, видко, хотіла щось сказати, але не сказала й пішла.

Ввечері я пішов до тенора. Розрахував, що не чекаючи мене, Юлія піде до нього, і хотів остаточно переконатись, хоча вже майже не мав сумніву. І дійсно тільки я завернув на вулицю, де мешкав тенор, як побачив попереду себе струнку постать у брунатному костюмі і в білій шапочці. Це була Юлія.

На мить мені перехопило дихання. Я притишив ходу, слідкуючи за нею. Вона спинилась біля знайомих дверей будинку, де жив тенор, подивилась на номер і зайшла всередину.

Більше сумніву в мене не було. Юлія пішла до нього.

В першу мить мене охопило бажання піти

слідом за нею й жбурнути в це брехливе личко рукавичку, але я схаменувся. Одна думка, що тенор, розповідаючи комусь про свої любовні пригоди, сміятиметься з мене, як сміявся, розповідаючи мені, з інших невдалих коханців, охопила мене вогнем сорому й люті. Я не мав бажання виступати в ролі Отелло, тим більше, що не вважав себе закоханим. Я обрав Юлію розумом і помилився. Це була моя перша життєва поразка, але я не збирався схилити перед нею голову.

Прийшовши додому, я написав до Юлії листа, в якому радив бути уважнішою і не губити рукавичок у своїх коханців. Далі сповіщав, що повертаю їй слово, бо тепер про одруження не може бути й мови. Листа я того ж вечора надіслав до неї.

Другого дня, виходячи з роботи, я зустрів у коридорі її. Вона зробила до мене рух і ніяково та розгублено спинилась, дивлячись великими переляканими очима.

Але цей несміливий вигляд, ця дитяча безпорадність, яка нещодавно зворушувала мене, тепер викликала в мені огиду і злість. Я мовчки, не привітавшись, пройшов біля цієї брехливої істоти, яка так спритно дурила мене.

За декілька днів я знайшов у себе на столі лист від Юлії і, не читавши, кинув його до шухляди.

Тенор теж викликав мене до себе, але я не пішов, посилаючись на брак часу. Я не міг

бачити цього старого розпутника, хоч мав би дякувати йому, бо він вчасно допоміг мені пізнати цю негідну дівчину, яку я досі ідеалізував. Але ображена гордість, самолюбство чоловіка, що його зрадила жінка, відкидали логічний висновок. Я ненавидів співака. Тепер у моїх очах він утратив свою привабливість, і я бачив у ньому лише блазня, розпутника, нікому.

Незабаром надійшов час моєї відпустки, і я поїхав до Криму відпочивати.

Курортне життя відразу поглинуло мене. Пляж, море, чисте повітря, сонце — все це охоплює, вабить, оновлює. Я вправлявся в плаванні, відчуваючи, як м'язи набирають пружності й сили; підставляв під промені сонця за смагле тіло, і з задоволенням помічав погляди жінок. Врешті одна з них зацікавила мене не стільки тому, що була вродлива, скільки завдяки успіхові, що мала серед чоловіків. Вона завжди йшла в колі закоханих прихильників, і саме тому я вирішив випробувати на ній свої сили. В цьому змаганні я вийшов переможцем, і незабаром вона стала моєю коханкою.

Деякий час, зустрічаючи заздрісні погляди суперників, я відчував задоволення, але одного разу...

Ми вирушили на прогулянку в гори. Пройшовши трохи крутими стежками, ми обрали затишне місце й сіли на камінь відпочити, ведучи далі вертку курортну розмову, яка йде

між чоловіком і жінкою, що стали вже близькими, але ще не пізнали один одного.

Я схилився до неї, а вона кокетливо і з викликом злегка відхилилась прижмуривши очі, в яких я побачив уже знайомий заклик. Я обняв її, і вона пристрасно охопила голими повними руками мою шию, відхиливши голову та підставляючи поцілункові припухлі від спраги пристрасні уста.

Її обличчя було зовсім близько від мене. Я виразно бачив фарбу на бровах і віях, широко роздуті ніздрі, темночервоні, мов окривавлені, кармінові уста, крізь які блищали гострі білі зуби... І раптом в пам'яті виринуло інше обличчя, з тонкою ніжною шкірою, вкритою пушком юности, широкорозплющені сині очі, обгорнені довгими віями, граційний маленький ніс, шляхетні рожеві уста... Щось ніби вдарило мене. Але привид уже зник. Переді мною знову було лице моєї коханки. І несподівано я відчув непереможну огиду до цих вульгарних начорнених вій, до пухких нафарбованих уст, до низького чола, до цього чужого мені обличчя. Я відштовхнув її, пояснюючи, тим, ніби почув чийсь кроки, і незабаром повернувся додому.

Але на самоті мене охопила туга. Даремно я брав книжку, даремно скеровував думку на щось інше — переді мною настирливо маячів образ моєї колишньої нареченої. Я згадував її усмішку, ніжну, невпевнено - зворушливу і

юну; хвилясте пасмо волосся, що прикривало рожеве вушко; тонку, але граційно збудовану шийку, і відчув непереможне бажання вкрити пристрасними поцілунками це обличчя, відчути близькість цього юного, ніжного ества. З якою б жагою в цю хвилину я припав до її уст, що їх торкався обережно, майже братнім поцілунком... Потім я згадав її тонку ручку, обтягнену брунатною рукавичкою, і мене всього прорізав гострий біль.

Вона, в чистоту якої я так повірив, яку вважав найкращою зі всіх дівчат, що я їх зустрічав, вона провела ніч у старого розпутного парубка, який, безперечно, не був таким йолопом і фантастом, як я. Я уявляв, як цей гладкий співак тримав в обіймах її тіло, солодко пив поцілунки, і відчув, що непереможна лють охоплює мене, туманить очі. Я схопив палицю з надписом "Крим", що лежала на столі і зламав її. Це змусило мене трохи отямитись. Я покликав на допомогу всю свою волю, в яку досі вірив, свій розум, що доводив безглуздя мого настрою, і ліг у ліжку.

Але туга моя не зникла. Думка про Юлію настирливо, ніби глузуючи, поверталась до мене, і я несподівано — яскраво і чітко зрозумів, що обрав Юлію не лише одним розумом, що вона була мені потрібна, що вона була єдиним близьким і милим для мене еством, що я... кохав її.

У цю довгу безсонну ніч я вперше спитав

себе: а чи вона кохала мене? І не міг відповісти. Я не знав її. В неї було своє життя, свої думки, бажання, якими я не цікавився. Коли ми бували вдвох, здебільшого, говорив я. Вона лише слухала, уважно, мов школярка вчителя. І з мене було досить цього. Я вважав, що роблю її щасливою, обравши за дружину. Але чи дійсно це було для неї щастям? Чи не уявляла вона собі іншого життя? В неї мусіла прокинутись жінка, і — прокинулась. Вона покохала... так, безперечно, покохала того співака... І ніколи не кохала мене...

Але вона мусіла сказати мені про це. Мусіла! І не сказала, тобто — збрехала... Своїми невинними очима, своїм наївним виглядом вона обдурила мене.

Я знову відчув, що мене охоплює лють. Я задихався. І разом з тим я подумав, що вона могла б і мене покохати... але я нічого не зробив для цього. Нічого!

Змучений цими несподіваними думками, я заснув перед світанком. Мені приснилась Юлія. Вона сумно дивилась на мене широкорозкритими очима і з докором сказала:

— Ви не схотіли навіть вслухати...!

Але коли я прокинувся, всі вчорашні думки здались мені смішними, наївними, дурними... Це була слабкість, з якою я мусів боротися.

Цілий день я провів, як і до цього, але ввечері вже знайома туга прийшла знову. Я зга-

дував наше знайомство, зустрічі, розмови, згадав її задоволене личко, коли вона вперше одягла новий костюм. Тоді, зустрівши її вдячний погляд, я, сміючись, сказав, що вона мусить мене поцілувати. І вона вперше поцілувала мене. Невміло, невпевнено і засоромлено, ледве доторкнулась устами до моєї щоки.

Яке б щастя приніс цей поцілунок мені тепер! А тоді... тоді я тільки засміявся.

Але разом з цим я подумав, що того, другого, вона, напевне, цілувала зовсім інакше, і відчув, що мене знову охоплює несамовита лють і біль.

Так минав час. Удень, як і завжди, я розважався біля моря, а ввечері тинявся по кімнаті, шукаючи порятунку. Декілька разів уночі я остаточно вирішив їхати додому, побачити Юлію і з'ясувати все. Але вдень гордість, ображене самолюбство змушували відкидати це рішення.

Нарешті, щоб позбутися цього страждання, я поїхав з екскурсією по Криму.

Восени я повернувся додому. Сідаючи на площі біля станції до трамваю, я побачив поживкле дерево й згадав, що рік тому, саме в цей час, я вперше побачив Юлію. З думками про неї я одімкнув двері свого мешкання і ввійшов до кімнати. Поставивши валізку, не роздягаючись, я підійшов до письмового стола і, ніби злодій, потихеньку відсунув шухляду. Там лежала брунатна рукавичка і нерозрізаний лист.

Вагаючись, я взяв той лист і, потримавши трохи, рішуче розірвав конверта.

Лист був довгий, написаний нерівними від хвилювання літерами. Місцями чорнило розпливалось — мабуть, на нього впали краплі сліз. Щось здригнулося в мені. Я почав читати, і раптом літери застрибали в моїх очах. Я жадібно прочитав його один раз, другий, і, нарешті, розгублено сів на стільця.

Юлія писала, що дійсно була в тенора в ту ніч, але він був її батьком. Вона несподівано для себе довідалась про це з листів матері, і пішла до нього. Вона вважала, що повинна віддати ці невідіслані листи і хотіла побачити батька, що його ніколи не знала. Тенор дуже схвилювався, почув себе погано, і вона залишилася біля нього на ніч.

Другого дня вона хотіла розповісти мені все, але я зустрів її так холодно, і вона не наважилась... А надалі я не схотів вислухати її. Наприкінці Юлія писала, що я був завжди такий добрий до неї і до її матері, і що вона кохає мене. Вона з першої зустрічі покохала мене, але не насмілилась сказати про це.

Вперше в житті я розгубився. Це було так несподівано. Але потім мене охопила хвиля безмежного щастя і каяття. Вона кохала мене! Вона була безвинною! І я... я міг мати сумнів? Я міг запідозрити цю чисту дитину... Не дізнавшись, не розпитавши... В той час, як вона сиділа сама, мов пташеня, ображене і поки-

нуте, — я розважався, їздив, робив гидоти.

Я закрив лице руками. Тільки тепер я зрозумів, наскільки гірша, вища духовно від мене була Юлія. Я в одчай подумав, що не насмілюсь доторкнутись до неї, подивитись в очі... Але згадав, що вона кохає мене, може чекає... І, мов шалений, зірвався із стільця і вибіг на вулицю.

Я не міг дочекатись, коли побачу її, коли попрошу вибачення. В уяві я вкривав поцілунками її ручки, притискав до грудей голівку, називав пестливими йменнями, якими не називав досі...

Задихаючись, я спинився біля її дверей і несміливо постукав. Ніхто не відповів. Тоді я постукав гучніше. Вікно не було освітлене, і я, вирішивши, що Юлії немає дома, вже хотів зійти з ганку, щоб зустріти її на вулиці, коли з дверей поруч вийшла сусідка. Не пізнавши мене в темряві, вона сказала, що в цьому мешканні ніхто не живе, але, придивившись, здивовано сплеснула руками.

Хіба я нічого не знаю?... Та Юлія ж померла!... Два тижні тому. Застудилась, захворіла на крупозне запалення легенів і померла. Вона занадто часто ходила на цвинтар, а літо було сире, холодне...

* * *

Гудима встав і пройшовся по кімнаті, потім спинився біля валізки і, поклавши руку на маленьку скриньку, в якій лежала рукавичка,

заговорив далі:

— Це все, що лишилось у мене від Юлії. Ця рукавичка спричинилась до найбільшого горя, але вона змусила мене оглянутись і зрозуміти. Переді мною немов розірвалась завеса, і я побачив увесь свій егоїзм, всю нікчемність своєї життєвої теорії, своєї самовпевненості. Життя мало свої закони, і якими жалюгідними, непотрібними були мої вимоги до нього! Я стояв перед проваллям, до якого мене вів матеріалізм. І тоді я завернув на інший шлях, удалені якого сяяла невмируща ідея вічної, непереможної любови.

Гудима замовк. Я не наважився порушити мовчання.

Сутінки повагом обгортали сірим покривалом речі й високу постать біля валізки.

Десь за вікном загуло авто . . .

Ш О К О Л Я Д А

Голод вигнав мешканців міста шукати хліба по селах. Окупанти-німці не дозволяли підвозити хліба до міста, і мешканці йшли на села і міняли речі, здебільшого, одяг на зерно. Близькі села вже давно виснажились, і тому доводилося ходити не менше як за сто кілометрів. Ходили, звичайно, ті, хто звик до фізичної праці, інтелігенція покірливо вмирала, поївши котів, собак. Дехто з більш відважних робили спробу й собі рушати, але, здебільшого, гинули, замерзаючи в степах, засипані снігом. Про-

те, були й щасливі, що верталися з зерном і на деякий час рятувалися від смерти.

Ходили, переважно, жінки. Історія голоду в Україні довела, що жінка далеко витриваліша від чоловіка (очевидно, організм жінки більше здатний на боротьбу за самозбереження). Щождо походів по хліб, то тут ще грав роллю стратегічний момент, бо чоловіків німці хапали на роботи і часто відбирали продукти, жінок же, здебільшого, не чіпали. І йшли вони довгими валками, запряжені в саночки, а на ніч просилися ночувати до сільських хат, сплячучи за це речами.

Така валка жінок ішла одного разу на північ від міста. Мороз не був великий, але напередодні випав сніг, і нерозчищені дороги дуже перешкоджали рухові. Йшли повільно, з трудом витягуючи із снігу ноги в валянках.

Проте, старий дід, що трапився назустріч, сказав, що далі на великому шляху вже розчищено сніг і йти легко. Це надало сил, пішли бадьоріше, і справді, на звороті за лісом пішли вільно.

Тільки двоє, дівчина і хлопчик — підліток відстали. Хлопчик ледве пересував ноги, його худеньке личко мало жовто-синій відтінок, а великі, обведені синцями, очі дивилися тоскно.

— Я казала не йти, — сердилась дівчина, поглядаючи на жінок, що пішли вперед, — ні, ув'язався! . . . Тепер панькайся з тобою.

— Я нічого, Саню . . . Я дійду, — виправ-

дувався хлопчик. — Я тільки ногу трохи стер..
Ось поправлю валянок і піду...

— Ходімо туди, до танка, там поправишся, — все також сердито сказала дівчина і, різко сіпнувши саночки, які тягла за собою, пішла вперед.

На краю шляху стояв розбитий танк, свідок недавньої війни. Снігу навалило намети, тому з одного боку танка була гора снігу, а з другого майже чисто. Дівчина з хлопчиком підійшла до танка, на те місце, де не було снігу, і сіли на саночки, в яких лежали речі, приготовані на обмін. Дівчина полізла в кишеню і, витягнувши шматок хліба, пхнула його хлопчикові в руки. В очах хлопчика майнула радість, але враз погасла.

— Саню, — тихо сказав він, — це твоє... Я не візьму. Я свій хліб уже з'їв...

— А я тобі кажу їж! — уже зовсім розсердилась дівчина. — І швидше поправляйся. Сидіти довго не можна.

В очах хлопчика виступили сльози. Він підняв руку з хлібом до рота, але надалі поволі спустив її.

— Ти, Саню, ще нічого не їла... — прошепотів він.

— Ти будеш їсти? — крикнула дівчина.

— Пеня нещасна!... Мужчина! Помічник!...

Очі дівчини гнівно блиснули з-під низької насуненої хустки, і хлопчик, зігнувшись, покірливо почав їсти.

Дівчина тимчасом устала з санок та, присівши перед хлопчиком, стягнула з його ноги валянок і, спритно поправивши онучі, одягла знову.

— Ну, спробуй стати, — уривчасно сказала вона.

Хлопчик устав і, потупцювавши на місці, радісно заявив:

— Зовсім не болить... Тепер я піду...

Він щось іще хотів сказати, але дівчина, прислухаючись, махнула рукою, щоб він замовк. Хлопчик і собі насторожився, розкривши рота. Здалеку, спочатку приглушено, але щодалі виразніше, чулося тупотіння ніг і копит. Дівчина визирнула з-поза танка на шлях і, схопивши хлопчика, який і собі хотів визирнути, прошепотіла:

— Німці йдуть!

Обоє відсунулись до другого кінця танка і причаїлись.

Чекати довелося недовго. Із-за танка шляхом виїхали, спочатку три вершники в німецькій уніформі, а за ними пішки, рядами обшарпані люди, дехто просто в лахміттях, дехто в рештках військового одягу.

Худі, мов кістяки, бородаті, з мертвим поглядом застиглих очей. Ішли похитуючись, здоровіші підтримували слабших або поранених, що йшли обнявши товаришів за шию.

Це вели полонених.

Мов дивний привид із царства тіней, по-

сувалася валка, похитуючись то в один бік, то в другий у колі вершників-німців, які тримали наготові рушниці, щоб застрелити того, хто не мав сили йти далі. Розмови не було чути, може, німці забороняли, а може, напівмертві люди зберігали останні сили, зосереджували всю свою увагу на думці, як би не спинитись, а йти далі.

Хлопчик, що весь час дивився на дивну мандрівку людей широкорозплющеними, здивованими очима, повернув до дівчини голову і прошепотів:

— Саню . . . Що це? . . . Куди вони йдуть?

— Полонені . . . наші . . . — теж пошепки відповіла дівчина, не зводячи зачарованих очей зі страшних мандрівців.

Коли більша частина валки пройшла повз танк, несподівано почулася команда:

— Гальт!

Полонені стали і майже всі попадали на землю. Валка спинилася на відпочинок. Німці-вершники теж спинилися і почали злазити з коней.

Дівчина сіпнула хлопчика і, вгрізаючи ваянками в замет снігу, зайшла за танк, потягнувши за собою хлопчика і саночки.

Обоє причаїлися.

До них долетіла лайка німецькою мовою, потім голоси віддалилися, видко, німці відійшли в другий кінець валки.

Спочатку було тихо, потім десь поруч, по

той бік танка, почувся хрипкий, зломлений голос:

— Не піду далі . . . Сил моїх немає . . . Не можу . . .

— А ти потерпи . . . Дійдеш . . . Доведем . . . — відповів другий голос. Він додав ще щось, але тихо, і дівчина з хлопчиком не могли розібрати слів.

— Не дійду . . . однаково . . . — з тугою відгукнувся перший голос. — Хай застрелять . . . Один кінець . . .

Голоси замовкли. Було чути здалека лайку вартового, потім і він стих. І раптом десь, теж поруч, почувся інший голос, суворий і врочистий:

— Отче наш . . . Іже еси на небесах . . .

Дівчина мимоволі здригнулася і завмерла. А голос усе також урочисто і однотонно вимовляв далі слова молитви.

— Да святиться ім'я Твое, да прийде воля Твоя . . .

Здавалося, все навколо завмерло, і напівмертві люди і природа, і лише цей голос суворий, неблаганний панував над лісом, заповняв просторинь.

Мимоволі очі дівчини підвелися вгору, туди, де неслися слова молитви. Небо було прозоро-ясне і чисте, як очі новонародженої дитини.

Чи чуло воно?

Цей голос і слова молитви нагадали дівчині

ні дитинство, таке недавнє і в той же час далеке, мов сон.

... Затишна кімната, образ Спасителя в куті, освітлений жовтим відблиском лампади, і тонка постать матері... На ніч мати завжди схилялась над ліжком і, перехрестивши, дбайливо укривала ковдрою...

Дівчина відчула, мов щось затремтіло у неї в грудях. Вона склала руки як до молитви, але згадала про хлопчика і оглянулася. Хлопець стояв, підвівши голову вгору, і дівчина побачила широкорозплющені, повні сліз очі та тремтячі уста, які ворушилися, повторюючи слова молитви.

Хлопчик молився.

— Яко Твое єсть царство і сила і слава вовеки віков. Амінь.

Урочистий голос замовк. Було тихо. Лише здалека долетів грізний вигук вартового і урвався. Тоді знову почувся голос того, що підбадьорював ослабленого.

— Васю... А Васю... А що, як...

Голос знизився, почулося шепотіння, але слів не можна було розібрати. Ослаблений відгукнувся також тихо, після чого голос того, що підбадьорював, підвищився, але до дівчини й хлопчика долітали лише окремі слова. Голос говорив щось про жінку і дітей, про яких мусів думати ослаблений. Потім чомусь згадав танк і замети.

На цьому втрутився вже знайомий суво-

рий голос, той що читав молитву.

— Сказано: дерзай і обряшеш... Стукай і відчиниться.

Після чого попередній голос зашепотів щось зовсім тихо й уривчasto.

Врешті голоси замовкли. Дівчина і хлопчик напружено ловили кожний звук, а коли чулися кроки і німецька мова, притискались одне до одного і завмирили. Вони боялись німців.

Раптом дівчині здалося, що поруч щось зашаруділо. Спочатку почувся тихий звук, ніби хтось штовхнувся об танк, потім долетіло тяжке, сопуче дихання. Дівчина прислухалася деякий час, потім схилилася і знизу, з-під заокруглого краю гусені, виглянула на те місце, де перед тим сиділа з хлопчиком, але відразу ж злякано відсахнулася назад. Вона побачила зовсім близько від себе голову, обгорнену ганчір'ям, потім кістляву, чорну порепану руку із зашкорузлими пальцями, які конвульсивно хапалися за землю, і вмить зрозуміла: полонений повз, щоб схватись під танком.

Перше почуття було — радість, що полонений тікає, і бажання допомоги, але надалі її охопив страх. Що, як німці підуть шукати за ним і знайдуть? Тоді загине не лише він, а й вони з хлопчиком, бо німці подумають, що вони теж брали участь у втечі.

Думки її закружляли тривожно, вона почала вигадувати, що скаже німцям, коли їх

відкриють, і оглянулася на хлопчика, який, схилившись, теж слідкував за полоненим.

Хлопчик шось хотів сказати до дівчини, але вона приклала палець до уст, наказуючи мовчати. Опісля дівчина знову схилилася і побачила, що полонений майже цілком уже підліз поміж гусенями під танк. Лишилися тільки ноги в подертих чоботях. Полонений, видко, знесилився, а може застряг і не міг пролізти далі, але згодом зробив зусилля і втягнув спочатку один чобіт, потім другий. Дівчина зітхнула з полегшенням і вже навіть почала думати, як би добре було загорнути щілину під танком снігом, але саме в цей час хлопчик схвилювано прошепотів:

— Німець іде!...

Дівчина сіпнула назад і підвелася. Вона теж побачила німця, який переходив шлях, прямуючи до танка. Тоді дівчина схопила однією рукою хлопчика, а другою мотузок від санок і вийшла із-за танка. Німець помітив їх і шось голосно закричав по-німецьки.

Дівчина з хлопчиком, поспішаючи, вийшли на влях і пішли назустріч німцеві, який спинився, чекаючи їх.

На шляху сиділи і лежали полонені, яких дівчина механічно обходила, намагаючись не зачепити, але майже не помічала. Серце билося гулко, нерівно, а думка напружено і швидко шукала потрібних слів, які вона мала сказати.

Коли дівчина й хлопчик підійшли на віддалі декількох кроків, німець сердито крикнув:

— Век!...

Потім він додав, що ходити тут не вільно, все також різко і злісно. Дівчина трохи знала по-німецьки, але удала, що не розуміє його. Вона злегка відсунула назад хустку, показуючи своє змарніле, але все ще гарне обличчя, і, блиснувши в усмішці рядом білих, рівних зубів, слазала:

— Гутен таг!

— Век! — повторив німець, уже не так голосно і спинив на обличчі дівчини уважний погляд.

— Ми йдемо на село... по хліб... Брудер ногу стер... спинилися... — підбираючи німецькі слова, пояснила дівчина, показуючи на хлопчика і граючи очима.

На це німець знову сказав, що тут ходити не вільно, але вже значно м'якше, потім досить брутально поклав руку на плече дівчини, підштовхнувши її до краю шляху, і сам, відійшовши разом з нею, обернувся до одного з вартівих і махнув рукою.

Відразу ж почувлася команда вставати. Полонені з трудом підводилися, сильніші допомагали слабким і вишикувалися рядами, обнявшись, як і раніш. Але дівчина, як і до цього, не дивилася на них. Вона все намагалася зайти непомітно з другого боку німця, щоб поверну-

ти його спиною до танка, і безупину говорила, кокетливо граючи очима, устами і всім обличчям.

Це була гра за життя — її, хлопчика і того третього, що лежав під танком. Вона говорила все, що приходило на думку, підбираючи німецькі слова, і за кожним разом називала німця “гер офіцір-ом”.

“Гер офіцір”, який був лише гефрейтером, задоволено усміхнувся. Титул офіцера йому сподобався, до того дівчина була гарна. Його червоне, відгодоване обличчя пом'якшало, а блакитні, з білявими віями очі теж грайливо оббігли загорнену у велику хустку поstatt дівчини. Шлях був надто нудний, і він нічого не мав проти товариства гарненької жінки.

Тимчасом вартові обходили полонених. У дівчини спинилося дихання і усмішка застигла на устах. Що, як добачать?... Що, як підрахують і кинуться шукати?

Але, на щастя, німці, видко, не збиралися рахувати, а запам'ятати обличчя було не легко: полонені так скидалися один на одного. Німці сіли на коней, і валка рушила.

Старший німець, той, що говорив з дівчиною, пропустив усіх і пішов з дівчиною й хлопчиком ззаду валки. Він навіть не сів на коня і вів його за повід, а трохи згодом узяв другою рукою дівчину під руку і пустився в розмову.

Йому не подобався цей дикий край, куди його закинула війна. Дома, в Дойчесрайху — далеко ліпше. Але українські дівчата були гарні. Він нічого не мав проти українських дівчат.

Дівчина з труднощами розбирала, що говорив їй німець. Спочатку вона рахувала кроки, з радістю помічаючи, як віддаль між танком і валкою збільшується. Коли небезпека минула, вона відчула, що дуже втомилася - після нервового напруження настала реакція. Вона лише тепер помітила, що сильна, тверда рука німця стискає її лікоть, і її почало охоплювати почуття огиди і непокою, але відібрати руку не було як, і вона напружувала останні сили, щоб удавати веселу та підтримувати розмову, і все тягла вільною рукою саночки.

Хлопчик теж утомлено пересував ноги, переводячи широко розплющені, здивовані очі з німця на дівчину. Він не розумів, про що вони говорили, але йому не подобалося, що цей червонолиций німець тримав під руку його Сашу.

Німець урешті теж, видко, помітив, що дівчина зробилася не така привітна, як раніш. Він пустив її руку і сгнув до кишені, звідки дістав велику плитку шоколяди. Відломивши шматок, він повільно обдер його з паперу і поклав собі в рот, скося поглядаючи на дівчину. Очі дівчини на мить блиснули, але враз і погасли. Ніби зачарована, слідувала вона, як шматок шоколяди зник поміж пухких уст німця,

але потім зробила зусилля і відвернула погляд. Вона зранку нічого не їла, і цей спокусливий шматок викликав у неї жагуче до болю бажання їсти. Вона конвульсивно проковтнула слину і схилила голову. Тоді німець, задоволено всміхнувшись, простягнув їй решту шоколяди і майже доброзичливо сказав:

— Да, ісі!

Тремтячою рукою дівчина взяла шоколяду й інстинктивно зробила рух, щоб піднести його до уст, але враз оглянулася до хлопчика і простягла шоколяду йому.

— На ... їж ... — сказала вона.

В обличчі хлопчика майнула радість, але він не почав їсти, а пошепки сказав:

— Я сховаю ... Добре? ... А потім разом з'їмо.

І він сховав шоколяду в кишеню.

Німець знову взяв дівчину під руку і вже зовсім настирливо притис до себе її лікоть.

Полонені йшли, як і до цього, похитуючись то в один бік, то в другий, намагаючись утримати рівновагу.

З притупленим почуттям голодного і знесиленого ества, дівчина слідкувала за останнім рядом зігнутих спин, переплетених рук, за хиткими кроками напівзутих ніг. Млосне почуття огиди від дотику німця почало переходити в цілковиту байдужність. Але в голові все ж настирливо жевріла думка, що треба тікати геть від цього бруталного дотику, від від-

годованого обличчя, яке схилилося до неї. Була лише одна рада: десь на перехресті доріг сказати, що їй треба йти в інший бік і попроситися. Але чи відпустить її німець?

Так ішли вони деякий час, доки дівчина не помітила, що праворуч від дороги до лісу веде протоптана в снігу стежка. Напевне, це був шлях до якогось села або хутора. Дівчина стала йти повільніше. Серце напружено застукотіло. Зараз вона скаже ...

Вона набрала дихання і спинилася.

Німець теж спинився, запитливо дивлячись на неї.

— Мушу сюди ... — сказала дівчина, показуючи на стежку.

— Вас? — перепитав німець, не розуміючи, але коли дівчина пояснила, що їй треба йти до лісу, він невдоволено і рішуче сказав:

— О-о! Найн, найн! — і, міцніше стисни її лікоть, повів далі.

Дівчині спочатку захотілося заплакати з розпуки, але пізніше її охопило знову почуття втоми і байдужности. Вона дивилася на полонених і думала про те, що ось вона тепер, як і вони, полонена. Німець може зробити з нею все, що схоче, може вбити її і кинути тут на дорозі, і не буде відповідати за це ... І нікого це не здивує і не збентежить ...

Але на цьому дівчина згадала про хлопчика і знову зробила зусилля відігнати слабкість. Треба було шукати шляху рятунку. А що, як

вона попросить німця? Дуже попросить? ...
Адже людина він.

Дівчина підвела обличчя до німця і...
завмерла. Німець, вирячивши очі, дивився впе-
ред, на полонених, лице його почервоніло від
злости, а уста люто скривилися. Дівчина і со-
бі перевела зляканий погляд на полонених і
помітила, що поміж рядами виникло замішан-
ня. Полонені, збиваючись, посунулися в бік
дороги і стали.

Не випускаючи руки дівчини, німець го-
лосно вилаявся, питаючи, що сталося, але
раптом, мов обпечений, відскочив від дівчини
і замахав до неї руками, щоб вона йшла геть.

Не розуміючи, що сталося, дівчина роз-
гублено оглянулася і побачила, що назустріч
їде загін німців з офіцером на чолі.

Вона не встигла ще всього збагнути, як
німець притишено, але злісно закричав на неї.
Тоді, отямившись, дівчина схопила за руку
хлопчика і кинулася назад, до стежки, що ве-
ла до лісу.

Спочатку вони побігли стежкою, але по-
тім дівчина подумала, що німцям може здати-
ся підозрілою їхня втеча, і вона, затримавши
хлопчика, пішла поволі, не оглядаючись, але
напружено прислухаючись, чи не йде хто за
ними слідом.

Із шляху долітали голоси німців, які щода-
лі віддалялися, але не чути було, щоб хтось
наздоганяв їх.

На півшляху до лісу дівчина відважила-
ся оглянутися. Валку було ледве видно, вона
темним полозом вигиналася вдалині, на шля-
ху, і врешті зникла за поворотом.

Дівчина зітхнула з полегшенням, потім
вона згадала, що в них є шоколяда і їй стало
майже весело. Щаслива пора — молодість! Во-
на навіть усміхнулася, уявляючи, як тепер ви-
глядає обдурений німець. Може ще й діста-
лося йому за те, що йшов з дівчиною.

Тепер можна було відпочити і з'їсти шо-
коляду. Дівчина навіть зітхнула від задоволен-
ня, уявляючи в роті смак шоколяди, але все ж
спочатку вона оглянулася, куди веде стежка.
Стежка, протоптана до лісу, звертала і йшла
понад лісом. Видко, що тут ходили люди, але
чи дійсно вона вела до якогось житла? Помі-
тивши здалека на стежці постаті двох чолові-
ків, що йшли назустріч, дівчина попрямувала
до них, і, підійшовши, спитала, куди веде ця
стежка.

Це були селяни. У старшого, вже літнього
дядька, було добродушне обличчя. Він спів-
чутливо подивився з-під густих широких брів
на дівчину і хлопчика і сказав, що стежка ве-
де до хутора. Хутір недалеко, якихось півкіло-
метра.

Потім, ще раз подивившись на змарнілі об-
личчя дівчини і хлопчика, селянин додав, що
хай дівчина постукає в третю хату та спи-
тає про тітку Явдоху. Та пустить їх ночувати.

Це була справжня радість. Дівчина подякувала і вже повернулася, щоб йти, коли згадала раптом про полоненого, який лежав під танком.

Тоді схвильовано і швидко вона почала розповідати, як полонений заповз під танк і залишився там.

Селяни слухали уважно, потім переглянулися.

— Може хтось з наших, — зітхнувши, сказав старший.

— Він не може йти... Охляв з голоду, — сказала дівчина, — допоможіть йому.

— Та вже не кинути людину, — відгукнувся молодший.

Потім обидва почали радитися, як ліпше допомогти полоненому. Їх турбувало, що, як на гріх, не взяли з собою їжі. Крім того, потрібно було дістати одяг, щоб переодягти полоненого. По дорозі житла не було, додому не вертатись — забрало б багато часу.

— Ну, то нічого, — врешті сказав старший. — Я з себе кожуха здйму. Якось з Божою допомогою доведемо.

І вони відійшли.

Раптом хлопчик, який до цього слухав мовчки, вийняв шоколяду і благальними очима подивився на дівчину.

— Саню... Я віддам шоколяду... Тому полоненому... Щоб він дійшов. А, Саню?... Ми ж швидко прийдемо до хутора... Можна, Саню, га?

Дівчина, що вже була потягла санки, вражено спинилася. Вона так яскраво уявляла смак шоколяди, тієї шоколяди, яку з жагою чекало все її ество. І тепер хлопчик хотів відібрати в неї цю радість. Вона сердито стисла уста і хотіла вже зробити рух протесту, коли раптом згадала полонених, танк, за яким вони з хлопчиком причаїлися і молитву... Їй здалося, що вона знову чує суворий, урочистий голос, який вимовляв такі знайомі і близькі слова... І знову щось зворушливо-тепле заворушилося у неї в грудях. Вона подивилася на хлопчика довгим поглядом і хитнула головою, не маючи сил сказати "так".

Хлопчик, зрадівши, побіг наздоганяти селян і, спинивши їх, простяг шоколяду.

— Дайте полоненому... Щоб дійшов... — сказав він.

Старший селянин узяв шоколяду, а хлопчик повернувся до дівчини.

Зимовий день минув швидко. Сонце сіло, і на поля лягли довгі синюваті тіні. Треба було поспішати.

Дівчина й хлопчик взялися за руки і пішли вперед. Поволі віддаляючись, їхні постаті зменшувались, обгорталась фіялковим серпанком простору і врешті зникли за лісом.

Навколо розлився безмежний простір і спокій, ніби все, що жило на землі, спочило, і боротьба і страждання.

На небі загорілася перша зірка.

БУЗКОВИЙ ЦВІТ

Вечір, присвячений маестрові Миколі Ромашеві, який щойно приїхав на гастролі до нашого міста, минав урочисто.

На столі, за яким сиділи поважні представники мистецтва, пишно виступали букети весняних квітів, на білій скатертині гралась химерні відблиски вибагливих фарб різнокольорового посуду і пляшок. Навколо безгучно пересувались кельнерки в білих фартушках і накладали в тарілки їжу, що розливала приємні пахощі і дратувала нерви, збуджуючи апетит. Але гості лише стримано поглядали на тарілки й уважно та врочисто слухали промовця.

Промовець, старий професор скрипки, говорячи про вагу мистецтва взагалі і для пролетарської диктатури зокрема, підкреслив значення славетного скрипаля, лавреата всесвітнього конкурсу скрипалів (де він дістав першу премію), маестра Ромаша, і висловив надію, що цей блискучий талант не спиниться на своїх досягненнях, а піде далі, важким, але вдячним шляхом на верхів'я геніяльності.

Маестро Ромаш, що сидів на почесному місці, слухав утомлено, байдуже, перебираючи гнучкими довгими пальцями лівої руки, що недбайливо лежала на столі, та часом поглядаючи на свій годинник, і, здавалось, нудився.

А промовець говорив про те, як повинно пишатись наше мистецтво, маючи таких ви-

датних майстрів. Особливо ж ця честь припала представникам мистецтва цього міста, де колись жив і вчився славетний Ромаш. Учився, обгорнений дбайливим доглядом музичної професури, що в цю мить сиділа за столом.

Ромаш злегка посміхнувся. Він згадав, як ті корифеї, що тепер пишалися ним, раніш не знаходили в нього особливої музикальності і не зовсім охоче визнавали видатні технічні здібності. А на конкурсі молодих виконавців і зовсім провалили, даючи перевагу "вундеркіндам".

Тимчасом промовець скінчив говорити і, під гучні оплески колег, сів на своє місце. Замість нього підвівся інший.

Маестро Ромаш зморщився. Ці промови, здавалось, не мали кінця! Обвівши нудягучим і роздратованим поглядом присутніх, він відкинувся на спинку стільця і заплющив очі.

Він був ще досить молодий, але його жовтувате лице, з виразно-позначеними рисками біля уст і очей, промовляло про неспокійне життя і нервову працю, і разом з рідким волоссям, що ледве приховувало лисину, надавало далеко старішого вигляду.

В цей час промовець сказав, видко, щось дотепне, бо всі засміялись. Ромаш розплющив очі і зустрівся поглядом зі своїм шкільним товаришем, що сидів проти нього. Товариш співчутливо хитнув головою, вказуючи на тарілку з їжею.

Це означало: їж, однаково не переслухаеш!

По лиці Ромаша майнула вдячна посмішка. Погляд його знову сковзнув по столі і раптом спинився на букеті бузкового цвіту, що прикрашував стіл. Як він досі не помітив! Чудовий бузковий цвіт, з розкішно розкинутими блакитно-фіялковими квітами.

Ромаш згадав, що місто колись пишалось своїм бузковим цвітом і що колись він, сидячи на пні, милувався бузком і мріяв.

І відразу згадалось інше:

Кляса консерваторії, крізь вікно летиться весняне сонячне проміння, гарячими плямами відбиваючись на блискучій покришці рояля, і він, довгий незграбний юнак зі скуйовдженим густим волоссям люто дере на шматки розкішний бузковий цвіт.

Ромаш поблажливо посміхнувся спогадам, але дихання минулого, тієї далекої ніжної юности, вже торкнулося його, і він, остаточно забувши про стіл і колег, і про їхні пишні промови, віддався спогадам про минуле.

Виринув образ дівчини: кругленьке рожеве личко, з нерівними, але милими рисами, сірі задумливі і серйозні очі, і гарно вирізьблені уста з закрученими догори кінцями, що, здавалось, увесь час готові були затремтіти зі сміху. А як вона гарно сміялася! Ніжно, сріблясто... І тоді в очах її загорялись сонячні

іскорки, а уста відкривали блискучий ряд перлин-зубів.

Але сміялась вона рідко, може тому, що була соромлива. Ромаш згадав, як вона червоніла, коли хтось звертався до неї, але відразу ж набирала поважного вигляду, удаючи серйозну і неприступну.

Проте, коли вона сідала за рояль, очі зраджували її. Великі, замріяні, вони сумували, раділи, говорили про ніжність, загорялись бажанням і раптом погасали... Ні в кого більше він не зустрів очей, що вміли так промовляти.

Думка перекинулась на інших жінок, які входили в його життя. Їх було менше, ніж йому накидали, але слава, безперечно, вабила багатьох. І серед них були вродливі, але всі вони пройшли повз нього, не залишаючи сліду. Жадна не могла запанувати в його серці. Він відходив від них байдужий і такий же самотній, як і раніш.

І тільки ту дівчину, з очима, що вміли промовляти, він кохав.

Вона називалась Надія. Гарне ім'я, що вміщає в собі ілюзію всього найкращого. Він почав підраховувати роки. Це було... Так, це було двадцять років тому. Два роки наполегливої, упертої праці і десять років слави. І ось він сидить, утомлений, самотній, з захованою від усіх нудьгою, і слухає брехливі пишні промови.

Де ж вона, та дівчина? Як склалося її життя?

Ромаш запитливо подивився на товариша, що сидів напроти нього, але розмовляти через стіл було незручно, і він знову полинув спогадами в минуле, сумне і насьогодні, не зважаючи на дванадцять років, що відмежовували той час.

Він згадав, як виглядав її з вікна консерваторії. Вікно було на другому поверсі, і він здалека міг бачити її тоненьку постать, з нотами в руках. Вона йшла задумливо, схиливши русяву голівку, і входила в двері, не підозріваючи, як шалено б'ється в нього серце.

В коридорі він, ніби ненароком, виходив їй назустріч і, кинувши недбайливо: "Добридень", — проходив далі.

Він був соромливий не менш за неї. До того він знав, що вона кохає іншого. По неї часто заходив хлопець з чорним закурчявленим волоссям, і вони відходили вдвох.

А він, похмурий, смутний, ходив порожніми вночі вулицями і мріяв. Спочатку він з шалених задрощів убивав свого щасливого суперника, потім відкривав перед дівчиною якийсь негідний вчинок його, і вона, розчарована, відверталася від свого обранця і простягала йому, Ромашеві, руку...

Сльози давили його. Йому було так шкода себе, він так зворушливо уявляв її подяку, що, кінець-кінцем, рятував суперника від

смерті і віддавав коханій дівчині, говорячи:

— Це зробив я в ім'я мого кохання!

І у відповідь вдячно сяли її милі, дорогі очі.

Але мрії зникали, і він приходив додому, змучений, розбитий, хапаючись за слабку надію, що, може, завтра вона привітно всміється до нього.

Те, чого не можна було сказати словами, промовляла його скрипка. В концертах він грав речі, які, знав, подобались їй, і вкладав у них свою тугу й кохання. І очі її ставали зачарованими, сумними, а між брів лягала риска страждання.

Чому? Що вона думала? Може, і її тягло до нього, і тільки той, інший не пускав?

Він готовий був заплакати з люті й одчаю.

Але владу своєї гри він відчував, і одного разу, сп'янівши від звуків і успіху, він прос-то з естради підійшов до неї і сів поруч на стілець. Він бачив, як вона здригнулася, потім завмерла, втупивши очі в іншого виконавця. Але йому здалося, що вона тільки вдає, ніби слухає. Ненароком він доторкнувся раменем до її рамена, але відразу ж відсахнувся, злякавшись сили струменя, що пройняв його схвильоване тіло.

Невже вона не бачила, не розуміла, як він кохав її?

Але вона не хотіла розуміти. Вона диви-

лася байдуже, десь повз нього, і відходила геть.

Але одного разу... Так, одного разу вона не витримала. Це було навесні, коли розквітав бузок. Він лишився після лекції в клясі і, погасивши світло (було ввечері), почав імпровізувати. Сріблястий промінь місяця освітлював рояль, пюпітри, і химерно ховався в закутку за бубнами. А звуки скрипки пристрасні, могутні, линули в невідому далечінь, у майбутнє, що обіцяло йому славу, радість, кохання, а може, одчай, горе, розлуку...

І раптом двері тихенько відчинилися, і ввійшла вона. Він майже не здивувався. Він так кликав її, так чекав... Вона постояла біля дверей, потім беззвучно підійшла до рояля й сіла. Її пальці почали викликати звуки, спочатку несміливі, невпевнені, потім гучніші. Мелодію скрипки, пристрасну, поривчасту, підхоплював рояль і йшов за нею. І рояль розповідав про ніжність, сум, неясні поривання... Вона теж любила його. Він це відчував усім своїм еством, що поривалося до неї. Чому в той вечір він не кинувся до її ніг, не сказав, яке безмежно велике його кохання!

Він стояв перед нею несміливий, розгублений... А вона теж ніяково перебирала клявіші. Потім вона встала, спустила накривку рояля, але пішла не відразу. Вона теж хотіла щось сказати йому.

В цей вечір вони йшли додому разом, він

трохи здала, не насмілюючись подати їй руку, не знаходячи слів. Вона щось говорила про весняний тихий вечір, про пахощі дерев. А він тільки зумів спитати: чи любить вона квіти? Вона подумала і відказала:

— Так. Особливо бузок.

Цього було досить, і другого дня він, разом зі скрипкою, ніс до консерваторії розкішний жмут бузкового цвіту, який з любов'ю зібрав у саду. Побачивши його, вона почервоніла, а коли він несміливо простяг до неї квіти, спинилась на мить, подивилась запитливо і вдячно, взяла бузок і, повернувшись, пішла нагору, до тієї кляси, де вони вчора грали. Він ішов за нею, мов у чаду. Він пішов би за нею, куди завгодно. Вона мовчки підійшла до вікна і, сховавши лице у квітах, стояла так деякий час, потім обернулась до нього, і кінці її уст затремтіли зі сміху, а в очах загорілись сонячні іскорки. Напевне, він здавався їй смішним, незграбним. Але він був занадто щасливий, щоб ображатись. Нехай би вона так стояла завжди і сміялась, ніби маленька пустотлива дівчинка. Він раптом відчув, що йому вільно і легко. Тепер він міг сказати їй все: про свої мрії, про спільну роботу, про славу після закінчення консерваторії. Вони разом об'їдуть увесь світ, увінчані квітами слави і щастя. І все разом, тільки разом, ніколи не розлучаючись.

І раптом двері до кляси відчинились, і

чийсь голоє гукнув:

— Надійко!... До тебе прийшов... твій...

Це був холодний струмінь, що змив усі радісні мрії й надії. Лице дівчини зробилось напруженим, розгубленим. Вона безпорадно спустила руки з квітами, потім поклала квіти на вікно і швидко пішла геть.

Але біля дверей вона все ж таки спинилась і подарувала йому погляд, який говорив про сум, жаль, який прохав пробачення, але твердий і непохитний у своєму рішенні. Вона навіть не вгадалась. Вона йшла до того, кого любила. І він зрозумів, що це був кінець.

Ромаш зітхнув, переживаючи забуту муку свого першого кохання. Промовець говорив щось про завдання пролетарського мистецтва, яке має запалити вогонь ненависти в серцях вірних синів советської батьківщини, про ту увагу, якою обгорнені вірні їй таланти...

Ромаш знову з ніжністю подивився на букет. Бідні квіти!... Тоді в одчаї він подер їх на дрібні шматочки.

У цей час місце поруч Ромаша звільнилось, і він, зрадивши, хитнув головою до товариша, пропонуючи йому пересісти, а трохи згодом уже розпитував.

Товариш високо підвів свої чорні брови. Надія Кравченко?... Він її добре пригадує. Гарненька була дівчина і талановита піяністка. Дуже гарненька. До неї завжди приходив такий чорнявий. Вона за нього і заміж пішла.

Дуже шкода. Це одруження зіпсувало їй кар'єру.

І раптом хитро, збоку глянувши на Ромаша, додав:

— А вона тепер удова. Я чув, що її чоловік помер.

На цьому промови нарешті скінчилися. Чекали, звичайно, відповідного слова від Ромаша, але він лише вклонився, після чого всі з полегшенням і радісно взялись до вечері.

А вночі Ромашеві снилася Надія, якою він знав її 12 років тому, з двома руськими косами. Вона тулила до грудей квіти бузка і, лукаво озираючись до нього, все тікала геть, і він ніяк не міг її впіймати.

Прокинувшись, він, усміхаючись, визнав, що спогади охопили його, і зрадів, бо це був свіжий струмінь, що мав розвіяти бодай на час нудьгу і втому.

Він вирішив сьогодні після концерту оглянути знайомі місця. Місто він бачив лише з вікна автомобіля, але й те, що бачив, говорило про велику зміну. Там, де колись цвіли садки, українські вишневі садки, що весело обгортали кожний будинок, чистенький, гостинний, привітний, тепер стояли сірі будівлі, одноманітні й незграбні, величезні і кволі, з недоробленими шибками, з обсипаним тинком.

Від колишнього парку не лишилось і сліду. Замість нього, асфальтований майдан з монументальним погруддям "вождя" посередині.

Можливо, час не пожалів і знайомих дорогих місць.

Цього разу концерт був денний, і до 6-ої години Ромаш уже мав звільнитись. А поки що він усе думав про Надію. Чи дуже змінилась вона? Що, коли замість тоненької дівчини, він побачить товсту вульгарну жінку? Проте, навряд чи він її побачить, а коли й побачить, то може не пізнає. А за декілька днів він від'їздить, і спогади погаснуть знову.

Але думка про Надію не покидала його, і підчас концерту, з естради, він уважно вдивлявся в аудиторію, шукаючи знайомих рис, але подібних до Надієвих не знайшов. Невже вона не прийшла послухати товариша своєї юности? ... А може, сиділа десь далеко ...

Після концерту він, віддавши скрипку своєму адміністраторові, непомітно вислизнув горішнім виходом на вулицю.

Вечір був весняно-лагідний, блідоблакитне небо, що рожевіло на обрії рум'янцем соромливої дівчини, надсилало тиху покору й сум. Назустріч ішли юні пари, притулившись раменами одне до одного, слухаючи ту самісеньку вічномолоду пісню кохання.

Ромаш сумно і лагідно посміхнувся до них. Весна юности більше не повернеться. Це він по собі знав.

Він усе йшов, озираючись, а пізнавши якийсь будинок, паркан або дерево, радів йому, як старому другові.

Ось і консерваторія. Довгий двоповерховий будинок. Усе те ж саме. Той же вхід з колоннами, той ганок. Тільки який обшарпаний, засмучений! Постарів бідний дідуган. А ось і вікно, з якого він виглядав її.

В цей час двері консерваторії рвучко розчинились і звідти з веселим сміхом, жартами вилетів гурт молоді. Дівчата і хлопці. Голосно перегукуючись, вони перебігли на другий бік вулиці, і зникли за рогом, не помітивши його.

Вони були через край переповнені молодю безтурботною радістю, що вбирала в рожеві фарби і дійсність і майбутнє. Вони не знали, що весна і літо минають швидко і надходить осінь з її розчаруванням, зневірою, холодна, нудна ...

Ромаш раптом відчув, що холод пройняв його. Він застібнув плащ і пішов далі.

Так, для нього вже весна минулася. І квіти, і сонце з його гарячими бризками не всміхнуться більше до нього, і життя його погасне тоскно; самотньо.

Почуття самотності, як ніколи, гостро охопило його. Друзям він не вірив, родини не мав. Лишався натопт. Та це був хижий звір, що лестився, доки відчував над собою силу, але завжди мав напоготові вишкірені зуби, готовий звалити, зламати, коли відчуже, що сили слабнуть. А сили його падали. Він це знав. За останні три роки він вивчив не багато нового, його рятував великий репертуар, вироблений

у перші роки слави, коли горіло бажання працювати. Тепер цього бажання не було. Він утомився. Може, це була хвороба, але й успіх, і його вічне мандрування, і особливо нестійкість, брехливість, матеріялістичне прагнення, якими було насичене життя, набридли йому.

Не було мети, не було ідеї.

Іноді його боліло, що в майбутньому його ім'я нічого не скаже серцям нового покоління. Тоді він згадував свої колишні імпровізації, які обіцяли йому і великий композиторський хист. Чому ж пізніше, коли він брався за композицію, з-під його пера виходили лише інтимні, меланхолійно-смутні речі, які, хоча й мали успіх в його виконанні, не задовольняли його. Загубивши надію лишити по собі щось велике, глибоке, він кинув творити. Чому? Може, також тому, що не було ґрунту, не було мети...

Полинувши думками, йшов уперед, уже не помічаючи куди, коли ж скаменувся, то вражено і майже злякано спинився. Він пізнав цю вулицю. Ось і кам'яний одноповерховий будинок з дерев'яним ганком. Тут жила вона, Надія. Він побачив у цьому призначення долі. Лишалось тільки зійти на ганок, подзвонити ї, коли вона і тепер живе тут, то...

Він спинився на цьому, відчуваючи, що його охоплює хвилювання. Що, коли в ній воскреснуть знову його мрії? ... Що, коли...

— Які дурниці! ... — майже вголос про-

бурмотів він. Безперечно, його колишне захоплення огортало ту дівчину барвистим саявом, але сьогодні, поглянувши тверезо, він побачить усе в іншому освітленні.

Одначе, не зважаючи на розхолоду думок, він відчув, що бажання побачити її все дужче охоплює його. Він зійшов на ганок і подзвонив. Але відразу ж і пожалував, бо охопило почуття ніяковости. Та було вже пізно. За дверима почулися кроки, дитячий лемент, потім жіночий різкий голос, що спочатку гримзував на дитину, а потім непривітливо гукнув до дверей:

— Хто там?

У Ромаша перехопило дихання. Що, коли це вона? Що він їй скаже? Поки він відкашлювався, голос за дверима ще зліше і настирливіше повторив:

— Хто там? ... Не чує, чи що?

Разом з цим клацнув засув, і в двері просвітулась жіноча скуйовджена електричною завивкою голова, з маленькими чорними очима і товстими нафарбованими губами.

Зрадівши, що це не вона, Ромаш ввічливо доторкнувся рукою до м'якого фетрового капелюха і спитав, чи тут живуть Кравченки?

Жінка, оглянувши елегантну зовнішність Ромаша, відповіла значно м'якше:

— Кравченки? Ні. Тут не живуть.

Значить, ні. — подумав Ромаш, але жінка раптом додала:

— А вам кого?

— Мені Надію Василівну... — відповів Ромаш.

— Надію Василівну? ... Так її прізвище не Кравченко, а Власенко. А її мати, Ганна Павлівна, та — Кравченко. Може, вам Ганну Павлівну?

Ромаш ще раз сказав, що йому треба саме Надію Василівну, і попросив сказати, де вона живе.

— Вони живуть у дворі. Як увійдете у ворота, просто...

І жінка вже настільки пам'яшчала, що вийшла з дверей і показала, куди йти, а очі їй загорілись цікавістю.

Ромаш увійшов у двір і вражено спинився. Замість колишнього саду, перед ним відкрився брудний маленький двір з дерев'яними ремізами, біля яких притулилася сиротиною обдірана, поїджена гусінню яблуна. Просто, як указувала жінка, теж притулилась до землі, перероблена з ремізи, стара похила хижка з кривим димарем і двома маленькими віконцями. Ромаш завагався, здавалось неможливим, щоб Надія жила тут, але, вирішивши шукати далі, він пішов до хижки і майже зіткнувся в дверях з худенькою старою жінкою. Жінка розгублено поставила на землю цеберку з пом'яями і злякано вп'ялася в Ромаша вицвілими блакитними очима.

Знову, ввічливо взявшись рукою за капе-

люха, Ромаш спитав, чи тут живе Надія Василівна?

Старенька спочатку завагалась, потім нерішуче обізвалась:

— Тут...

І відразу додала:

— А ви хто такий будете?

Ромаш відповів, що він товариш Надії з консерваторії, що, випадково потрапивши до міста, хотів би, скориставшись щасливою нагодою, побачити її.

На маленькому, вкритому зморшками лиці старенької знову виявилась нерішучість, вагання і боротьба. Вона відповіла не відразу.

— Надійки нема вдома... Вона завжди дома, а це, як навмисне, пішла...

— Значить: ні, — подумав удруге Ромаш, але все ж йому не хотілось піти, не лишаючи сліду свого відвідування, і він попросив у старенької дозволу лишити записку.

— Так, так... прошу... — заметушилась старенька, розгублено озируючись, потім засоромлено, ніби прохаючи вибачення, додала:

— У нас ніхто не буває... Ми так живемо... Прошу, заходьте...

Ромаш, нахилившись, щоб не зачепитись головою за двері, ввійшов до маленької кухні або передпокою, вперть заваленого хатніми речами. Були тут і скрині, звалені одна на одну, і чемодани, і бік канапи, а на столі, біля

віконця, вирізьблялись: примус, чайник, каструлі, посуд... Усе це складено абияк, нашвидку, без ладу.

Опісля Ромаш роздивився, що це навіть і не кухня чи передпокій, а частина кімнати, відмежована шафами. Тимчасом старенька, поспішаючи, повела його за шафи, в другу половину кімнати. Тут теж, притулившись одне до одного, але більше до ладу, стояли: піяніно, ліжко, шафа на книжки, канапа, а посередині — стіл, з розкиданими тубками фарб, пензлями, палітрою та різними скляночками. Просто на стіні висів портрет Шевченка, оздоблений вишиваним рушником, а поруч етюди олією і акварелею. Серед них портрет старенької з яскравопереданим освітленням, дуже живий і подібний, а поруч голівка хлопчика, аквареля. В кімнаті стояли пахощі фарби та вогкості.

Старенька заметушилась, прибираючи стіл, і все говорила, засоромлена, ніби прохала пробачення.

— Надійка не встигла прибрати. Тільки скінчила малювати і побігла... Роботу понесла... Килим... Я хотіла сама, так вона не дала... Зі мною сьогодні таке нещастя скотлось... На старість... Та ви сідайте, будь ласка... Ось стілець... Не в фарбі, не бійтесь...

Ромаш сів, дякуючи старенькій. Щось дало йому. Це вогке, тісне приміщення з зем-

ляною долівкою... Чому Надія опинилась тут, у цій хижці, де з кожного закутка виглядала нужда? Але старенька, видно, уникаючи розмови, дала йому папір і чорнило і, дрібно перебираючи ніжками, вийшла з кімнати.

Ромаш узяв ручку, умокнув у чорнило і спинився. Що писати? Як? "Мила Надіє" — може образитись; "Надія Василівна" — занадто незвично, сухо... А головне: про що писати? Адже він нічого не знає про неї.

Ромаш почав був писати, але тут же подер записку, і саме в цей час за його спиною почувся дитячий голос.

— Ви не йдіть. Мама скоро повернеться.

Ромаш оглянувся і зустрів великі, сірі, дивно знайомі очі (її очі), що дивилися на нього серйозно й уважно.

Це був хлопчик років восьми, худенький, з темним зачучерявленим волоссям і блідим хворобливим лицем.

— Мама сказала, що скоро повернеться, — повторив він. — Вона прийде о восьмій годині.

Ромаш з цікавістю розглядав маленьку серйозну людину.

— Мама понесла килим продати — до знайомої, — говорив хлопчик. — Мама малює килими, а бабуна продає їх на базарі. Але сьогодні бабуню забрала міліція, бо килими не можна продавати без патенту.

— Без патенту?... — механічно повто-

рив Ромаш, намагаючись збагнути, про що саме говорив хлопчик.

— Так. Без патенту. Ви знаєте, що це таке? Це записують податок. І треба платити багато грошей, а коли не заплатиш, забирають речі. Мама боїться брати патент, бо тоді у нас можуть п'яніно забрати, і нам з мамою не можна буде грати. А без патенту на базарі не можна килимів продавати. Бабуню сьогодні ввіймали, килим забрали, а її посадовили в холодну зі злодіями. Потім бабуню пустили, а килима не віддали. І у нас немає грошей. Мама взяла мій килим і понесла його продати до знайомої. Мама мені намалювала. Дівчинку з козою. Але я їй дозволив продати. Вона мені ще малює.

Хлопчик поклав лікоть на стіл і підпер кулаком своє недитяче серйозне личко. Очі його дивилися ясно і довірливо. Ромаш мимоволі простягнув руку і притяг хлопчика до себе.

— Як ти називаєшся?

— Юрко. А ви?

— А я Микола. Давай познайомимось.

— Даваймо, — охоче згодився хлопчик.

— Хочете, я вам іграшки покажу? Короб з пірамідами?

Він умить дістав короб і, розклавши на столі кубики, з захопленням почав складати їх. Ромаш допомагав йому. Потім Ромаш склав піраміду, яка вразила хлопчика, а далі зробив паротяг і остаточно скорив маленького Юрка.

Хлопчик обняв його тоненькою рукою за шию, не зводячи зачарованих очей з паротяга.

— Коли б татко був живий, він купив би мені справжній паротяг, — сказав він.

— А давно тато помер? — тихо спитав Ромаш.

— Так, — поважно відповів хлопчик. — Мені було тоді п'ять років. А тепер сім. Два роки. І дідусь помер. Дідусь мені теж іграшки приносив. А тепер у нас немає грошей купувати іграшки, бо немає татка і дідуся.

Ромаш ближче пригорнув до себе хлопчика, відчуваючи, що його серце стискається з жалю і ніжності. А хлопчик казав далі:

— Мама, коли поступить на роботу, купить мені іграшок. Багато! Вона вже раз поступила на роботу і купила мені піраміди. Але потім її прогнали. Їй не можна працювати.

Голос хлопчика прозвучав таємничо.

— Чому? — спитав Ромаш.

— Тому... А ви нікому не скажете?

Хлопчик просто подивився на Ромаша яким відкритим поглядом і, коли Ромаш пообіцяв нікому не казати, довірливо приклавши уста до його вуха, прошептав: — Тому, що татка забрало ППУ...

Ромаш швидко повернувся до хлопчика. Тепер він починав розуміти те, що його вражало.

— Нас із квартири виселили за це, — говорив хлопчик. — Дідусь так розхвилювався,

що помер. А тато в ГПУ помер. Бабуня каже, що нас захищати нікому. Ми беззахисні. Коли я виросту, я буду захищати маму і бабуню.

Сутінки повагом огортали сірим укриттям кімнату і речі в ній, а Ромаш усе сидів, слухаючи з дитячих уст про жорстоку неправду, яку вміють створити тільки люди.

І він би міг пройти повз це занедбане життя, коли б не Провидіння, що привело його сюди.

Поруч почулося кахикання старенької, і поміж шафи з'явилась її зігнута постать, освітлена лямпою, яку вона тримала в руках.

— Юрась гостя розважає? — заговорила вона. — А Надіїньки все немає... Мабуть, затримали.

Надворі хрипко загавкав собака. Хлопчик скочив прислухаючись, а старенька, сказавши, що це напевне Надія, побігла за шафи.

Вхідні двері жалісно зарипіли. Почулося швидко шепотіння старенької, потім відповів знайомий, хоча й приглушений голос:

— Хто?

І поміж шафами з'явилась жінка в старенькому сірому плащі і білій шапочці.

Ромаш підвівся, відчуючи, як забилося його серце. Це була вона. Вона з хвилину придивлялась до нього, потім зробила крок уперед.

— Ви? ... Микола ...

Ромаш узяв простягнуту руку.

Так, це була вона. Далека Надія його юности. На нього дивились її очі, ті ж самі смутні і замріяні очі. Але як вона змінилась! Яке втомлене, бліде обличчя! А на краях уст уже не тремтить колишня усмішка...

— Ви прийшли? — сказала вона.

— Я прийшов, — відповів він.

— Сідайте... сідайте... я зараз чай, — заметушилась старенька. — Вони тебе давно чекають. Їх Юрась усе розважав.

— Юрась?... Так? — обернулась до хлопчика, що притулився до неї, і лагідно провела рукою по його волоссю.

— Ми з вашим сином піраміди складали, — сказав Ромаш, — потім розмовляли.

— Розмовляли? — здивувалась Надія. — Він у мене мовчазний.

Вона зняла капелюха, плащ і сіла проти нього за стіл, сперши підборіддя на руки і вдивляючись у нього лагідними, втомленими очима.

— Як ви змінились? — тихо сказала вона.

— Постарів, — підказав він.

Вона злегка зітхнула.

— Так... Час іде... Скільки це ми з вами не бачились? Дванадцять. Так, дванадцять років.

Вони почали згадувати старих знайомих, консерваторію, потім Надія спитала, де він скінчив музичну освіту та з якими майстрами йому довелося зустрічатися.

І Ромаш розповідав.

Тимчасом старенька поставила на стіл дрібнопорізані шматочки сірого хліба і сміяжену картоплю і все прохала вибачення, що в них нічого кращого немає. Але Ромаш запевнив її, що страшенно любить картоплю, і весело взявся до їжі, не перестаючи розповідати з відтінком гумору про деякі епізоди свого мандрівного життя, і троє пар очей ловили кожне його слово довірливо і радісно.

А Ромаш, розповідаючи, дивився на маленького Юрка, що, поклавши (як мати) підборіддя на руки, слухав з широкорозплющеними очима; на стареньку, що весь час сміялась дрібним тоненьким сміхом; з радістю ловив блідий відгомін колишньої усмішки в Надії... Було дивне почуття, ніби після довгої подорожі він потрапив додому. І це почуття надало йому сміливості. Недбайливо, ніби між іншим, він звернувся до Надії.

— Знаєте, Надіє Василівно, в мене до вас прохання. Я маю пробути тут днів із три і хочу, щоб ці дні ви подарували мені.

Надія запитливо подивилась на нього і раптом почервоніла, але він не дав їй отямитись і звернувся до старенької:

— А ви, Ганно Павлівно, візьміть мене на утримання. Я старий парубок і мандрівник, і до того мені остогидли ресторани... Згода? Звичайно, моїм коштом...

Старенька розгублено і стривожено по-

глянула на Надію, але та тільки рукою махнула, мовляв, робіть, що хочете. І одвернулась.

У Ромаша ніби тягар звалився з рамен. Він весело почав розказувати, як його годували в ресторанах смаженими мухами, а якось потрапив до його тарілки хвіст пацюка.

Старенька жахалась, Юрко тоненько сміявся, усміхалася й Надія, а Ромаш усе говорив, веселий, жвавий, дотепний.

Перша схаменулась старенька. Одинадцять година, а Юрко досі не спить!

Але Юрко ніяк не хотів спати і жалісно притулювся до Ромаша, шукаючи в нього захисту. Тоді Ромаш узяв хлопчика на руки і, пообіцявши, що завтра прийде зранку, сам відніс його до канапи, де хлопчик спав. А коли старенька, поклавши онука, вийшла за шафи, Ромаш пішов за нею і, вийнявши всі гроші, які були в нього, щось карбованців з тисячу, дав їй на рахунок свого майбутнього харчування.

У старенької очі широко розплющились.

— Так багато? ... Та це ж хіба на три дні? ... Це ...

Але Ромаш таємничо приклав палець до уст, указуючи головою вбік кімнати, де сиділа Надія. Надія не повинна була втручатись у їхні рахунки. І старенька замовкла.

Веселий і щасливий, Ромаш вернувся до кімнати. Надія сиділа на тому ж місці, підперши голову рукою. Поглянувши докірливо на

Ромаша, вона сказала:

— Що ви там... з мамою...

— А, то вже наші справи, — безтурботно обізвався Ромаш.

По обличчю Надії пробіг струмінь болю, уста злегка затремтіли. Вона одвернулася.

Тоді Ромаш сів поруч і вперше взяв її за руку. Пальці були холодні, мертві.

— Надіє, — заговорив він, — Надіє...

Невже дванадцять років поклали поміж нами таку прірву? Невже я більше не товариш вам? І наша юність, пов'язана спільною роботою, думками, бажанням, нічого не варта? Невже я для вас зовсім чужа, стороння людина? Чи так, Надіє?

Вона обернулася до нього, і їхні погляди зустрілись. Уперше після розлуки, глибоко і пильно. І побачили вони свій біль, тугу, втому, свою заблуканість, самотність.

І прірва зникла. Вони зустрілись.

— Чи так, Надіє? — повторив Ромаш.

Замість відповіді, Надія підвелась, підійшла до піяніна, взяла тихонько акорд і замислилась.

А він жадібними очима оглядав її всю, і здавалось, що вона зовсім не змінилась. Він пізнав її рух, яким вона відкривала накривку піяніна і брала акорд, і постать її лишилась тоненькою, юною.

— Ви все знаєте? — тихо спитала вона.

— Знаю, — зрозумівши її питання, відпо-

ів Ромаш і додав: — Мені Юрась розказав.

— Юрась? — Надія обернулася до нього.

— Що ж він вам сказав?

Ромаш розповів, що знав. Про арешт і смерть її чоловіка, про смерть батька, про те, що вона малює килими, які старенька продає на базарі...

— Не віряться, як згадаєш, — заговорила Надія. — Все пошматовано, зламано... А провина лише та, що ми — українці. Діти квітучого краю, на який усі зазіхають... Спочатку виморили голодом села, а потім узялись за місто, за українську інтелігенцію. Скільки загинуло їх по тюрмах, у таборах! І чоловіка закатували...

Вона низько схилилась над піяніном.

— Він умер... два роки...

Щось подібне до заздрощів вколело Ромаша.

А Надія додала:

— І тато вмер...

Надалі вона замовкла, тихенько перебираючи кльвіші.

Жаль і ніжність охопили його. Він підійшов і сперся на піяніно. Хотілося сказати щось тепле, втішне, але потрібні слова розгубились, і він не міг знайти їх. Замість того, він сказав:

— Завтра я принесу скрипку, і ми пограємо. Добре?

Вона засоромилась. Адже вона так довго не грала і тепер зовсім не зможе акомпаніюва-

ти йому. Але він потішив її, що візьме легкі речі. Наприклад, старих майстрів. Добре? Вона ж особливо їх любила. Або можна поімпровізувати разом. Як колись...

Вона підвела на нього очі.

Хіба він пам'ятає?

Він пам'ятав. А чи пам'ятає вона, як він приніс їй бузковий цвіт, а вона кинула його на вікно. Вона тоді була не зовсім ласкава до нього.

Він говорив жартівливо, але вона відчула в його голосі легкий докір і, не дивлячись, сказала:

— Я тоді вже не належала собі.

Годинник хрипко відбив дванадцять рахів. Треба було йти. Надія накинула велику хустку і вийшла провести його.

Біля воріт вони зупинились. Зорі сховались за темним укривалом хмар. Повіяло холодом. В темряві неясно вирізьблялась її постать, загорнена хусткою.

Він узяв її руку, але не відходив. Так тепло і затишно лежала її безпорадна рука в його великій руці.

Вітер, ніби жартуючи, зірвав з її рамен хустку, але Ромаш підхопив її та дбайливо загорнув Надію. Тоді вітер полинув угору, розірвав хмари, і місяць, випливши між загалковій хвилі небесного склепіння, освітив бліде личко і великі смутні очі.

Дванадцять років розтанули, зникли. Пе-

ред ним знову стояла маленька, безпорадна дівчинка, яку хотілось пригорнути, захистити...

Додому йшов швидко, бадьоро. Нудота, сум залишилися десь далеко в минулому. Тепер була мета. Була Надія, родина, для яких потрібне було його життя.

Завтра треба купити маленькому Юркові справжній паротяг. Він засміявся, уявляючи, як загоряться радістю очі хлопчика.

В готелі Ромаш чекав адміністратор. Ця спригня людина, яку Ромаш цінив, але не люблював, здалась йому в цей вечір дуже симпатичною. Адже адміністратор дбав про нього, про кожну дрібницю. Завжди своєчасно був приготований найкращий номер у готелі, місце в спальному вагоні. Навіть про одяг адміністратор дбав, вишукуючи найкращих кравців та дістаючи крам.

І Ромаш у цей вечір довго тиснув адміністраторові руку і дивився з любов'ю в гостреньке, з маленькими темними оченятами, личко.

Адміністратор поглянув здивовано і зацікавлено і у відповідь, як здалось Ромашеві, усміхнувся зовсім лагідно.

Потім адміністратор почав підраховувати сьогоднішні прибутки. Але Ромаш, завжди байдужий до грошей, сьогодні виявив зацікавленість.

Скільки? Десять тисяч? Цього не багато.

Йому потрібні гроші. Багато грошей. До речі, чи не знає адміністратор, де міститься крамниця дитячих іграшок? І чи є там паротяг?

Адміністратор зовсім вирячив очі на свого маестро. Застигши на деякий час з роззявленим ротом, він спитав: чи не гадає маестро одружитися?

І у відповідь цей, завжди кислий маестро, весело засміявся і поклепав його по плечу.

— Що ж! Усе можливе! Все можливе! Не довіку ж парубкувати.

Лежачи в ліжку, Ромаш, усміхаючись, думав: А що, як і справді одружитись? Дійсно, не довіку ж парубкувати.

А чи схоче цього Надія?

І щось підказувало йому, що схоче.

Пробудження було теж радісне. Весняне сонце, вдершись у вікно, лукаво зазірало в очі, пестило обличчя і дзеркальним відблиском гралось на стіні. Десь у напівсвідомості майнула думка, що в житті його сталась якась зміна. І раптом він згадав учорашній вечір, стареньку матір, Юрка і її... Надію.

Він швидко скочив і почав одягатися. Їсти було ніколи, занадто багато справ. Він захопив ноти, скрипку і пішов до крамниць. Довго перебирав паротяги, поки знайшов те, чого потребував. Потім купив дорогих цукерків, тістечок, а на розі — великий жмут бузкового цвіту.

Ішов, до краю переобтяжений пакунками,

але дуже задоволений.

Ось знайомий двір і маленька похила хижка. Серце йому закалатало.

Юрко, побачивши його з вікна, вибіг назустріч, а коли вгледів паротяг, спочатку отовпів, потім з радісним вигуком кинувся до хати. Але на порозі чомусь спинився і замовк.

А старенька зустріла Ромаша ще більше розгублена, ніж учора. Вона замтеушилась, коли він простяг їй пакунки з тістечками, але поклавши їх на стіл, навіть не подякувала, а жалібно і злякано сказала:

— А Надійка... захворіла.

Він був такий щасливий, що спочатку не збагнув її слів, але потім стривожився.

— Захворіла?... Як... Чому?

Старенька знову заметушилась.

— Та ви заходьте... Вона чекає... заходьте.

Стискаючи однією рукою скрипку, а другою бузковий цвіт, він проліз поміж шафами і став. Надія лежала в ліжку і, як йому здалось, спала. На темному вкривалі різко вирізьблялась її бліда, худа рука. Спочатку він не міг розгледіти її обличчя, але згодом очі звиклись з напівтемрявою, і Ромаш побачив жовте, ніби вирізьблене лице із загостреними рисами, з тим урочисто спокійним виразом, який з'являється, коли смерть кладе своє тавро.

Ромаш відчув, як холод, кинувшись на нього полозом, обгортає груди, впирається в

серце. Йому здалось, що Надія вмерла. Але вона повагом розплющила занадто великі від синців, що оточували їх, потьмарені очі і злегка обернула до нього голову.

— Прийшли, — більше догадався, ніж почув він.

Поклавши скрипку і квіти на стіл, він кинувся до неї.

— Надійньо... Що сталося?... Що з вами?

Десь ззаду почувся жалібний голос старенької:

— Ви б їй сказали, щоб лікаря покликати... не хоче...

Звичайно, лікаря... Негайно!...

Хвора захвилювалась, обличчя їй боляче зморщилось.

— Мамо... Я ж просила... Ви знову...

Уста їй зовсім по-дитячому засіпались, і на очі набігли сльози.

Ромаш стояв перед нею розгублений, потім приглушеним, чужим голосом почав умовляти, що неодмінно треба покликати лікаря, професора, якщо не заради неї, то заради матері, Юрка і заради нього...

Надія втомлено заплющила очі і одвернулась, а Ромаш кинувся по лікаря.

Годину згодом славетний професор, старий, поважний, з сивим пухнастим волоссям, що оточувало блискучу лисину, і з сердитим лицем, оглянув хвору, а Ромаш, сидячи за ща-

фами і пригорнувши до себе Юрка, мовчки, нерухомо дивився перед себе... Хвилини тяглись довго, нудно. Ромаш чув, як професор наказував старенькій обернути хвору, потім питав, коли це почалось. Старенька відповідала розгублено, не до ладу, і професор, видко, сердився. Потім настала тиша. Мабуть, професор писав рецепти. Потім він вийшов, обгортаючи свою шию шарфом. Ромаш, поклавши в професорову руку гроші, подався за ним на двір, напружено вдивляючись в нерухомо-сердите лице:

— Ну, що?... Що з нею?... — нарешті спитав він.

Професор одривчато сказав щось з латині, чого Ромаш не зрозумів, і сердито додав:

— Не треба доводити до такого стану. Медицина — не Бог. Треба було раніш. А тепер занадто пізно. Занадто. Серце знесилене.

— І... Це серйозно?... — приглушеним голосом питав Ромаш.

— Більше, ніж серйозно.

— Але... Може, на дачу... Крим... Кавказ?..

Професор нетерпляче покругив головою.

— Не тепер... Тепер їй рухатись не можна. Коли трішки зміцніє... Подивимось.

— Значить, надія є?

— Надія завжди має бути, до кінця, — повчальним тоном сказав професор.

Потім, наказавши, як і коли давати ліки, і звелівши завтра заїхати по нього, сів в авто.

Ромаш розгублено подивився йому вслід і вернувся до хати.

Надія, як і раніш, лежала в ліжку, але той урочисто-спокійний вираз, що нагадував про смерть, зник з її лица, очі дивились лагідно і ясно. Вона тихо говорила до старенької, що беспорядно совалась по кімнаті, перекладаючи речі з одного місця на друге.

— Я казала, не треба кликати лікарів, — говорила Надія. — Вони тільки лякають. Мені вже краще. Вночі було погано. А тепер краще. У мене тільки серце. А з хворим серцем можна жити довго. Тільки хвилюватись не можна. Я знаю.

Ромаш мовчки підійшов і сів біля ліжка. Надія запитливо подивилась на нього і з докором сказала:

— Ну що... задоволені?

Ромаш нічого не відповів, а Надія говорила далі:

— Мені вже зовсім добре. Я навіть їсти захотіла. Мамо, чуєте?

Старенька заметушилась, побігла за шафи, загримала там і принесла молока і тістечко. Обое, Ромаш і старенька, допомогли Надії підвестись, підклавши під спину подушку, і принесли їжу.

— Як біля архірея, — пожартувала хвора і дійсно з охотою їла.

Обличчя їй трішки порожевіло, і в Ромаша зажевірла несмілива надія.

Раптом погляд Надії спинився на бузкових квітах, і радісний промінь пробіг по її лиці.

— Бузкові квіти... Які гарні... Дайте мені...

І, коли Ромаш підніс квіти, вона тонкими прозорими пальцями почала перебирати їх і, зірвавши цвіт, лукаво сказала:

— Знайшла... щастя...

І, усміхаючись, простягла Ромашеві. Потім вона забажала пограти з Ромашем. Він, злякавшись, почав сперечатись, але Надія жартиливо, але й рішуче, нагадала, що їй не можна хвилюватись, а коли він сперечатиметься, вона неодмінно буде хвилюватись.

Старенька допомогла їй одягтись, а Ромаш підвів до піяніна і посадовив її в крісло, підклавши подушку. Потім поставив ноти. Надія спочатку взяла акорд. Потім зняла руки з клявішів і тихо сказала:

— Давайте своє... Українське... Як колись. Пригадуєте?

Ромаш мовчки подивився на неї. Йому згадався вечір у консерваторії, присвячений Шевченкові, коли Надія з'явилася в українському вбранні, з вінком на русявому волоссі, в барвистих стрічках, у блакитній вишиваній корсетці. Така рожева, юна, радісна... А тепер сидить вона зломлена, з блідим змученим лицем, на якому життя поклато тавро страждання, болу...

Жаль, туга за щастям стисли йому гру-

ди. Майже такий самий блідий, як і Надія, він безсило сперся на піяніно.

І раптом десь у ньому забриніла тужна, далека пісня, що зародилась у степах, без краю широких, злетіла на села і пораним птахом билась у вишневих садках.

Ромаш випростався і підвів смичок. І звуки зірвались, полинули.

Спочатку тихо шелестіло жито, розповідаючи про минулу славу, про життя козацьке, неспокійне, але величне. Потім налетіла буря, шалена, дика, що руйнує все на своєму шляху, вириває з корінням могутні дерева...

І забриніла пісня, повна страждання, горя, розпуки. То мати плакала, билась, тужила... А шляхом ішли її діти, закуті в кайдани, знеслені, змучені. Йшли, жадали, вмирали і знову йшли.

Це було верхів'я творчості, до якої Ромаш не сягав досі. Нестримані, могутні звуки, плакали, рвались, благали, билась об стіни хижки... І разом з ними рвалось і благало його серце...

А на столі розкішні, блакитно - фіялкові вінчики бузкового цвіту купались у промінні весняного сонця, розповідаючи про те невмируше, безмежне, що горе робить радістю, а смерть — безсмертям, і посміхались лагідно і ніжно.

З М І С Т

Передмова	Стор. 5
Ельф	" 12
Діти	" 31
Шовкова рукавичка	" 48
Шоколяда	" 76
Бузковий цвіт	" 94

Editorial Mykola Denysiuk
c. Curapaligüe 790
Buenos Aires, Argentina

Se terminó la impresión de
este libro el día 22 de
Octubre de 1951 en los Ta-
lleres Gráficos "Champion"
J. V. Gonzalez 2375,
Buenos Aires

